

A magyar nacionalizmus gyökerei: nemzeti diskurzusok a 18. század végén

Amikor 2011-ben elkezdjük közösen vizsgálni azt a több mint fél évszázados politikai folyamatot, amelynek eredményeképp 1844-re a magyar nyelv az ország hivatalos nyelve lett, még értelemszerűen nem tudtuk, hogy a hivatalos nyelv körüli évtizedes viták éppenséggel a magyar nemzeti diskurzusok – a nacionalista retorika – eredetének a kutatásához fognak minket elvezetni, ahogyan azt sem, hogy e viták lényegi része mennyire rövid idő alatt lezajlott.¹ Láthattuk ugyan, hogy Szekfű Gyula *Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez 1790–1848* című könyvében (1926) a hangsúlyt az első évekre helyezte, sőt azt is tudtuk, hogy a magyar nyelvi ébredésnek fontos előzményei is voltak (gondoljunk Bessenyei Györgyre), mégsem sejtettük, hogy a politikai nyelvezet terén olyan hirtelen változásokkal lehet számolni, mint amit később tapasztaltunk. E tanulmány egyik célja éppen e hirtelen változás kiemelése és magyarázata. Azt állítjuk, hogy magyar nacionalizmus nyelvezete, fogalmi készlete mindössze néhány év leforgása alatt született meg, s e folyamatban a nyelvkérdésről folyó vita kiemelkedő szerepet játszott. Alig több mint egy évtized alatt a nacionalizmust tápláló nemzeti diskurzusok alapvető társadalom- és politikaformáló erővé lettek: a „nemzet” vált „a jelenségek »rendező elvévé«” (Szűcs Jenő), a nacionalizmus lett „az egyéni és közösségi cselekvés meghatározó értelmezési kerete [*frame of vision*]” (Rogers Brubaker).² Amellett érvelünk tehát, hogy a magyar nacionalizmus érdemi tárgyalását nem az 1830-as évekkel vagy esetleg még későbbi eseményekkel kellene kezdeni, mint ahogy azt a szakirodalom egy része teszi, hanem a jóval korábbi, 18. század végi nyelvi-politikai viták vizsgálatával.³ Véleményünk szerint az e vitákat befolyásoló társadalmi és politikai

¹ Az alábbi fejtegetés a latin–magyar nyelvkérdést kutató tevékenységünk összefoglalásaként íródott egy a vitára vonatkozó terjedelmes angol nyelvű szövegkiadás előszavaként. Almási, Gábor – Šubarić, Lav (eds.): *Languages, Identities and Early Nationalism in the Kingdom of Hungary. An Anthology of the Language Debates (c. 1784–1809)*. Leiden, megjelenés előtt. A nyelvkérdésre vonatkozó, 2011-ben kezdődő kutatásainkat az innsbrucki Ludwig Boltzmann Institut für Neulateinische Studien keretében végeztük. Támogatásáért ezúton is szeretnénk hálánkat kifejezni. Munkánkat számtalan barát és kolléga segítette, akikre mind hálás szívvel gondolunk. Szeretnénk külön köszönetet mondani Szijártó Istvánnak, aki a megjelenés előtt álló szöveggyűjteményünket kivételes alaposággal és szorgalommal lektorálta és kommentálta. Szeretnénk továbbá köszönetet nyilvánítani e tanulmány különböző változataira vonatkozó megjegyzéseikért és tanácsaiért Hönich Henriknek, Alexander Maxwellnek, Szabó Mártonnak, Péter Katalinnak, Molnár Dávidnak, Förföldi Gábornak, Kiss Farkas Gábornak és Tóth-Barbalics Istvánnak.

² Szűcs Jenő: *Nemzetiség és nemzeti öntudat a középkorban. Szempontok egy egységes fogalmi nyelv kialakításához*. In: uő: *Nemzet és történelem*. Budapest, 1984. 224.; Brubaker, Rogers: *Nacionalizmus új keretek között*. [ford. Erdősi Péter] Budapest, 2006. 29.

³ A nacionalizmus gyökerei annak ellenére nem kapnak elég hangsúlyt a történeti tudatban, hogy az 1848 előtti magyar nacionalizmusra vonatkozó kutatás nemcsak óriási terjedelmű, hanem kiváló

dinamikák elemzése segíthet a nacionalizmus későbbi működésének a megértésében is, hiszen e dinamikák a jelek szerint a 19. században sem változtak jelentősen.

Elsősorban három egymással összefüggő kérdésre keressük a választ: Mivel magyarázható, hogy az új nemzeti diskurzusok így rövid alatt dominánssá tudtak válni a magyar nyelvű politikai retorikában, és ennyire radikális kulturális fordulathoz vezettek? Hogyan írták át az új diskurzusok a korábbi politikai nyelveket? Hogyan köthető ez a folyamat a felvilágosodáshoz?

E kérdések lényegében a nacionalizmus keletkezésének történetét firtatják. Célunk nem az, hogy a nacionalizmus kutatás tengernyi idevonatkozó – és meglehetősen inkoherens – szakirodalmára reflektáljunk, hanem hogy az események – forrásokkal megtámogatott – hiteles olvasatát nyújtsuk.⁴ Ami a különböző történeti iskolákhoz való viszonyunkat illeti, egyértelműen a nacionalizmus ún. modernista megközelítését preferáljuk, e megközelítés egyik

minőségű is (ennek eredményei a történészek múltértelmezésébe azonban általában nem vagy csak kis mértékben épültek be). A szabadságharc előtti nacionalizmushoz lásd Szekfü Gyula: *Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez 1790–1848*. Budapest, 1926.; Miskolczy Gyula: *A horvát kérdés története és irományai a rendi állam korában I–II*. Budapest, 1927.; Rapant, Daniel: *Ilegalná mađarizacija*. Bratislava, 1947.; Arató Endre: *A magyar nemesség és az osztrák udvar nemzetiségi politikája a szabadságharc előtt*. Századok, 89. évf. (1955) 2. sz. 191–210.; uő: *Der ungarische Nationalismus und die nichtungarischen Völker (1780–1825)*. Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominatae. Sectio historica, 8. évf. (1966) 71–113.; Barany, George: *Stephen Széchenyi and the Awakening of Hungarian Nationalism 1791–1841*. Princeton, 1968.; uő: *The Awakening of Magyar Nationalism before 1848*. Austrian History Yearbook, vol. 2. (1966) 19–50.; K. Király, Béla: *Hungary in the Late Eighteenth Century. The Decline of Enlightened Despotism*. New York, 1969.; H. Balázs, Éva: *Zur Frage des ungarischen Nationalismus in der Habsburgermonarchie*. Österreich in Geschichte und Literatur, Bd. 15. (1971) 134–146.; Ormis, Ján V.: *O reč a národ: Slovenské národné obrany z rokov 1832–1848*. Bratislava, 1973.; Arató, Endre: *The emergence of the Hungarian bourgeois concept of "National-Homeland"*. Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominatae. Sectio historica, vol. 19. (1978) 47–83.; C. Ives, Margaret: *Enlightenment and National Revival: Patterns of Interplay and Paradox in Late 18th-Century Hungary: with a Selection of Documents in Translation*. Ann Arbor, 1979.; Szűcs: *Nemzet és történelem*, id. mű; Arató Endre: *A magyarországi nemzetiségek nemzeti ideológiája*. Szerk. Niederhauser Emil. Budapest, 1983.; Karády Viktor: *Egyenlőtlen elmagyarosodás, avagy hogyan vált Magyarország magyar nyelvű országgá?* In: uő: *Zsidóság, polgárosodás, asszimiláció*. Tanulmányok. Budapest, 1997. 151–196.; Evans, R. J. W.: *Austria, Hungary, and the Habsburgs. Essays on Central Europe, c.1683–1867*. Oxford, 2006. 101–169.; Szelényi, Balázs A.: *The Failure of the Central European Bourgeoisie: New Perspectives on Hungarian History*. Basingstoke, 2006. 115–140.; Trencsényi, Balázs – Kopeček, Michal (eds.): *Discourses of Collective Identity in Central and Southeast Europe*, vols. 1-2. Budapest, 2006–2007.; Kamusella, Tomasz: *The Politics of Language and Nationalism in Modern Central Europe*. Basingstoke, 2008. 431–480.; Almási, Gábor: *Latin and the language question in Hungary (1700–1844). A survey of Hungarian secondary literature*. Das Achtzehnte Jahrhundert und Österreich, Jg. 28. (2014) 211–319.; Jg. 30. (2016) 237–290.; Vermes, Gábor: *Hungarian Culture and Politics in the Habsburg Monarchy, 1711–1848*. Budapest, 2014.; Almási, Gábor – Šubarić, Lav (eds.): *Latin at the Crossroads of Identity. The Evolution of Linguistic Nationalism in the Kingdom of Hungary*. Leiden, 2015.; Hönich Henrik, A „hazafi” és a „nemzet” használatai: *Közösségi összetartozás a 18. század végén. Oswald Zsigmond Az igaz hazafi c. műve és kontextusai*. Doktori disszertáció, ELTE BTK, 2018.; Maxwell, Alexander: *Everyday Nationalism in Hungary, 1789–1867*. Berlin, 2019.

⁴ A különböző iskolákat áttekinti Özkirimli, Umot: *Theories of Nationalism. A Critical Introduction*, 3rd ed. Basingstoke, 2017. Lásd még: Kántor Zoltán (szerk.): *Nacionalizmuselméletek* (Szöveggyűjtemény). Budapest, 2004.

kiemelkedő képviselőjének pedig Szűcs Jenőt tartjuk.⁵ Jóllehet Szűcs a „nemzet” (vagy „nemzetiség”) középkori és kora újkori előzményeinek kiemelt figyelmet szentelt, a modernkori „nemzetet” és nemzeteszmet egészen más minőségű és jelentőségű kategóriáknak tartotta.⁶ A modernista megközelítés nem tagadja a 18. század közepe előtti nemzetfogalom, nemzettudat, etnikai gondolati sémák és előítéletek, illetve a rákapcsolódó érzelmek és identitások történeti fontosságát, hanem a nacionalizmusnak mint kulturális-politikai erőnek a radikálisan modern jellegét hangsúlyozza. Megközelítésünk talán Benedict Andersonnak a nemzetek elképzelt, konstruált létére vonatkozó téziséhez áll a legközelebb. Andersonnal abban is egyetértünk, hogy a média (a *print-languages*) újkeletű fontossága, az új olvasóközönségek megjelenése, a (nemzeti) szuverenitás kérdése vagy az időérzékelés megváltozása mind-mind szorosan összefügg a nacionalizmus megjelenésével.⁷

Az andersoni irányban tovább haladva mi elsősorban a nacionalizmus *diszkurzív megkonstruálására* helyezük a hangsúlyt. Ezzel nem azt szeretnénk állítani, hogy a nacionalizmus ne működött volna az egyének és közösségek életét meghatározó szervezőelemként, vagy ne befolyásolta volna alapvetően az emberek identitását, hanem azt, hogy a nacionalizmusnak a kultúrát, társadalmat, politikát és identitást formáló erejét éppen a nemzetről szóló diskurzusok fogalmi készletének, retorikájának és dinamikájának elemzése révén tudjuk a legjobban megérteni. Ebben a megközelítésben nem annyira a politika működésének retorikai értelmezését hangsúlyozó szakirodalom hatott ránk,⁸ hanem inkább néhány kora-újkorral foglalkozó eszmetörténész, mint J. G. A. Pocock és Anthony La Vopa, illetve a politikai gondolkodás történetének magyarországi „cambridge-i” iskolája, Trencsényi Balázssal, Takáts Józseffel, Kontler Lászlóval és másokkal egyetemben.

⁵ Vö. Özkirimli: *Theories of Nationalism*, 4. fejezet.

⁶ Szűcs többek között hangsúlyozza, hogy „nemzeti eszme [ideológia] van, de »etnikai eszme« nincs” (*Nemzet és történelem*, 88). Hasonlóképp: „»Nemzeti állam« például, ahogy ma értjük, nem létezett a 19. sz. előtt, éspedig nemcsak azért, mert a nemzetiségek még nem »fejlődtek ki«, vagy nemzetiség és államkeret általában nem esett egybe, hanem mert e fogalom belső logikai feltétele a »nemzet« modern koncepciója és a nemzeti szuverenitás belőle fakadó doktrínája [ami korábban még nem létezett].” Uo. 225.

⁷ Anderson, Benedict: *Elképzelt közösségek: gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről* [ford. Sonkoly Gábor]. Budapest, 2006. Anderson többször is visszatér a magyar nacionalizmus problémájára, de a szakirodalom egy részéhez hasonlóan ő is ignorálja a nemzeti mozgalom legelső szakaszát.

⁸ Ennek magyarországi iskoláját Szabó Márton alapította meg. Lásd: Szabó Márton: *A diszkurzív politikatudomány alapjai. Elméletek és elemzések*. Budapest, 2003.; uő: *Politikai idegen. A politika diszkurzív szereplőinek elméleti értelmezése*. Budapest, 2006.; uő: *Kötőjelek*. Budapest, 2014.; uő: *Diszkurzív politikatudomány. Bevezetés a politika interpretatív szemléletébe és kutatásába*. Budapest, 2016.; uő: *Társadalompoétika. A retorika, a nyelv és az irodalom értelmezésének társadalomtudományi státusa* (megjelenés előtt). A külföldi szakirodalomhoz lásd Dieckmann, Walter: *Sprache in der Politik: Einführung in der Pragmatik und Semantik der politischen Sprache*. Heidelberg, 1969.; Laclau, Ernesto – Mouffe, Chantal: *Hegemony and Socialist Strategy*. London, 1985.; Finlayson, Alan: *Ideology, discourse and nationalism*. Journal of Political Ideologies, vol. 3. (1998) no. 1. 99–118.; Howart, David – Stavrakakis, Yannis: *Introducing discourse theory and political analysis*. In: Howart, D. – Norval, A. J. – Stavrakakis, Y. (eds.): *Discourse Theory and Political Analysis: Identities, Hegemonies and Social Changes*. Manchester–New York, 2000. 1–23.; Martin, James: *Politics and Rhetoric: A critical introduction*. Abingdon, 2013.; Laclau, Ernesto: *The Rhetorical Foundations of Society*. London, 2014.; Turnbull, Nick: *Political rhetoric and its relationship to context: a new theory of the rhetorical situation, the rhetorical and the political*. Critical Discourse Studies, vol. 14. (2017) no. 2. 115–131.

Mielőtt a témánk tárgyalásába fognánk, érdemes a Magyar Királyság néhány alapvető, bár jól ismert sajátosságára kitérni, melyek a nyelvmozgalom és a nemzeti retorikák megér-
tése szempontjából kiemelkedő jelentőséggel bírnak. *Hungaria*, avagy a Magyar Királyság
majdnem annyira összetett és etnikailag sokszínű állam volt, mint a Habsburg Monarchia
egésze, amelybe betagozódott.⁹ A politikai tekintetben autonóm Horvát-Szlavónország (egy
rövid időszakot leszámítva) egyedül a diétán keresztül kapcsolódott a „Szent Korona orszá-
gaihoz”, Erdély szuverén hatalmi szervei a bécsi kormányzat alá tartoztak, vagyis nem szá-
mított a királyság részének, Fiume pedig csak mint *corpus separatum* tartozott az országhoz
(1776-tól kisebb megszakításokkal). A Temesi Bánság (1778-ig), illetve Szlavónia és Horvát-
ország katonai határőrvidékei sem a Magyar Kancelláriának, hanem az Udvari Haditanács-
nak voltak alárendelve.

Ebben a széttagolt politikai rendszerben az egység egyik legfőbb letéteményese a nemesi
rend, a *natio Hungarica* volt, amely már a nevében is az uralkodó magyar etnikumra utalt,
amely a nemzet fogalmát évszázadokon keresztül kisajátította. A nemesség társadalmi ará-
nya európai viszonylatban, mint tudjuk, kiugróan magasnak számított (a lakosság körülbelül
5%-át tette ki), ebből következett rétegzettsége és széttagoltsága is.¹⁰ Töredezett jogi, politi-
kai és anyagi helyzete ellenére viszonylag egységes politikai öntudattal, közös történeti tu-
dattal, eredetmítosszal és ethosszal bírt, és közös illúziókat dédelgetett. Magyarország 18.
század végi „állampolgárainak” a legnagyobb hányadát tehát ez a sokarcú nemesség jelen-
tette, amely testületileg szinte állam volt az államban. A nemesség köréből kerültek ki a köz-
élet legfontosabb szereplői, a sajtó elsődleges fogyasztói, a voltaképpeni politikai nyilvános-
ság jelentős része. Nem arról van szó, hogy a városi – főleg németajkú – polgárság teljesség-
gel súlytalan maradt volna, vagy hogy a paraszti rétegekből való felemelkedésre ne lenne
példa, de a *politikai élet* szempontjából a nemesség (és elsősorban a *bene possessionati*) még
sokáig meghatározó tudott maradni.¹¹ Bár túlhatalma megőrzésében – mint látni fogjuk – a
magyar nyelvi mozgalom is szerepet játszott, e mozgalom és a vele párhuzamosan megszü-
lető új nemzeti retorikák nem tekinthetők feltétlenül nemesi eredetűeknek.

⁹ Magyarország és a Habsburg Monarchia korabeli viszonyához lásd többek között Kosáry Domokos: *Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába II. (1711–1825)*. Budapest, 1955.; uő: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Budapest, 1980.; H. Balázs, Éva: *Hungary and the Habsburgs, 1765–1800: An Experiment in Enlightened Absolutism*. Budapest, 1997.; Kontler, László: *A History of Hungary: Millennium in Central Europe*, 2nd ed. New York, 2002.; Evans: *Austria, Hungary, and the Habsburgs*, id. mű; Péter, László: *Hungary's Long Nineteenth Century: Constitutional and Democratic Traditions in a European Perspective: Collected Studies*. Ed. Mik-
lós Lojtkó. Leiden, 2012.

¹⁰ A nemesség hozzávetőleges számához lásd Heckenast Gusztáv: *A honorációrok a reformkorban*. Századok, 123. évf. (1989) 3–4. sz. 427–442. A nemesek társadalmához és rétegzettségéhez Poór János: *Adók, katonák, országgyűlések, 1796–1811/12*. Budapest, 2003.; Szijártó M. István: *A magyar rendek adómegajánlási joga és a 18. századi adómegajánlási rend kialakulása*. Történelmi Szemle, 46. évf. (2004) 3–4. sz. 241–295.; uő., *Nemesi társadalom és politika. Tanulmányok a 18. századi magyar rendiségről*. Budapest, 2006. 145–161.

¹¹ A korabeli városi társadalomhoz lásd: Szelényi: *The Failure of the Central European Bourgeoisie*, id. mű; Bácskai Vera: *Városok és polgárok Magyarországon*. Budapest, 2007. Szakirodalmi és bibliográfiai áttekintőt nyújt: Szende, Katalin – Németh, István: *Research on the Towns of Medieval and Early Modern Hungary since 1989*. Vana Tallinn, Vol. 25. (2014) 266–294. Lásd még Tóth, Árpád – Czoch, Gábor – Németh, István: *Urban communities and their burghers in the Kingdom of Hungary (1750–1850)*. In: Colson, Justin – Steensel, Arie van (eds.): *Cities and Solidarities. Urban Communities in Pre-Modern Europe*. New York, 2017. 188–207.

A 18. század végén a társadalmi elit úgy volt latin kultúrájú, hogy az egymással való kommunikációban – fontos kivételektől eltekintve – a latinnal, a franciával vagy a némettel szemben egyre inkább a magyart preferálta. Bár az iskolában továbbra is latinul tanult,¹² és a közigazgatásban és az igazságszolgáltatásban is túlnyomórészt a latint használta, vagyis a latin nyelv maradt társadalmi felemelkedésének legfontosabb eszköze és kollektív identitásának szimbóluma, a magyar nyelv elsajátítására egyre nagyobb gondot fordított (ez természetesen nem vonatkozik a Horvát Királyságra).¹³ Így alakulhatott ki az a furcsa helyzet, hogy míg az egyes szlovák lakta megyéktől eltekintve a magyarul tudók a nemesség többségét tették ki, addig a lakosság egészét nézve a magyar anyanyelvűek aránya csak 40% körül mozgott.¹⁴

1790 – a fordulat éve

A latin nyelv magyarországi – Európában rendkívül késeinek számító – le hanyatlását vizsgáló munkánk logikus kezdőpontja II. József 1784-es nyelvrendelete volt. A „felvilágosult”, de türelmetlen császár szinte egyik pillanatról a másikra szerette volna a „holt” latint a köz- és államigazgatásban, illetve az igazságszolgáltatásban a németre cserélni, alig hagyva időt e hatalmas fordulat végrehajtására. 1784 tehát egy hosszú politikai vita és rendkívül gyors nyelvi tudatosodás egyértelmű kezdőpontját jelenti. Amikor a mélyben lezajló változások 1790-ben hirtelen a felszínre kerültek, és a király halálát és rendeleteinek visszavonását

¹² Ez nem vonatkozik a paraszti szint környékén élő nemességre, melynek latin tudásához lásd Tóth, István György: *Literacy and Written Culture in Early Modern Central Europe*. Budapest, 2000.; uő: *A latin mint beszélt nyelv Magyarországon a 17–18. században*. In: Lengvári István (szerk.): *In Memoriam Barta Gábor*. Tanulmányok Barta Gábor emlékére. Pécs, 1996. 339–352.

¹³ Lásd Margócsy István: *A magyar nyelv jelenléte a 18. századi iskoláztatásban (Tanulmány és adattár)*. In: Bíró Ferenc (szerk.): *Tanulmányok a magyar nyelv ügyének 18. századi történetéből*. Budapest, 2005. 71–152.

¹⁴ Benda Kálmán számításai szerint 1804-ben hozzávetőleg 9,5 millió volt az ország összlakossága. A magyarok aránya körülbelül 42% volt a Magyar és Horvát Királyságban és körülbelül 36% Erdélyben. Benda Kálmán: *Az udvar és az uralkodó osztály szövetsége a forradalom ellen*. In: Mérei Gyula – Vörös Károly (szerk.): *Magyarország története 1790–1848*. Budapest, 1980. 1. köt. 439. Az első igazán megbízható statisztika 1843-as, amikor a körülbelül 13 milliós összlakosságból a magyarok 4,8 millióan voltak (37%), a románok 2,2, a szlovákok 1,7, a németek 1,3, a horvátok (a sokáccal együtt) 1,3, a szerbek 0,8, a ruszinok 0,45, a zsidók 0,25. Fényes, Alexius von: *Statistik des Königreichs Ungarn*. Pest, 1843. Bd. 1. 39–40. Megjegyzendő, hogy a két statisztika különbsége meglehetősen nagy demográfiai növekedésre utal, sőt a feltörekvő rétegek demográfiai nyomásával már korábbról számolnunk kell, hiszen Windisch szerint a 18. század utolsó tizenöt évében körülbelül megháromszorozódott az elemi szint felett tanuló diákok száma (1800 körül 18 000 és 20 000 között volt). Windisch Éva: *Az értelmiség létszámának kérdéséhez, 1784–1809*. In: Glatz Ferenc (szerk.): *Európa vonzásában*. Budapest, 1993. 119–128. Lásd még: Evans, R. J. W.: *The Politics of Language and the Languages of Politics: Latin and the Vernaculars in Eighteenth-Century Hungary*. In: Scott, H. – Simms, B.: *Cultures of Power in Europe during the Long Eighteenth Century*. Cambridge, 2010. 202.; Gergely, András: *The Crisis of Feudalism and the Age of Reform (1790–1848)*. In: Kósa, László: *A Companion to Hungarian Studies*. Budapest, 1999. 159–169. Úgy tűnik, Evanshoz hasonlóan Gergely is Fényest követi, de 6 millió magyarral és 2 millió némettel számol. Bár Fényes biztosan szorul kiigazításokra (mert a korban az emberek jó részének feltehetőleg még nem volt határozott – kizárólagos – etnikai identitása), Gergely esetében az eltérések túl nagyok tűnnek. Erdélyben a lakosság valószínűleg a Fényes által megadott 1,5 milliónál nagyobb volt, mert azt már a 18. század végén elérte. Fényes ugyanakkor figyelmen kívül hagyta a cigányságot. Lásd Nyárádi, Károly: *Erdély népességének etnikai és vallási tagolódása a magyar államalapítástól a dualizmus koráig*. *Történeti Demográfiai Füzetek*, 3. évf. (1987) 7–55.

követően a hivatalos nyelv kérdésének nyilvános megvitatása előtt elhárultak az akadályok, a politikai nyelvek és gondolkodás terén elsöprő gyorsaságú fordulatnak lehetünk a tanúi. A rendek vitájából és a kapcsolódó, soha nem látott mennyiségű publicisztikából olyan politikai-kulturális földcsuszamlás képe rajzolódik ki, amely a korra vonatkozó szokványos történeti narratívából hiányzik.

II. József nyelvrendelete nemcsak azért volt végtelenül sérelmes a magyarországi rendek számára, mert támadta a nemességnek a latin nyelvhasználatban tükröződő közösségi identitását, és megnyitotta az ország alsóbb szintű hivatalait a németül tudó városi lakosság, valamint a külföldiek előtt, sőt mi több, jelezte egy nagyobb horderejű, központosításra törekvő politikai, pénzügyi és adminisztratív reform kezdetét, hanem már maga a rendelet megfogalmazása is sok szempontból sértő volt: „A’ ki hólt Nyelvel (Lingua Mortua) való közönséges élés, a’ millyen tudnillik a’ Deák Nyelv, bizonyos jele, hogy még azon Nemzet tökéletesen ki nem palléroztatott, minthogy ez által mintegy alattomban bizonyította, hogy vagy magának közönséges szokásban lévő született Nyelve (*Muttersprache*) nintsen, vagy pedig a’ *község* annak olvasását, és írását nem érti; és hogy tsak a’ Deák Oskolában tanultak tudják írásban ki tenni Gondolatjaikat. Söt hogy maga a’ Nemzet olyan nyelven igazgattatik, ’s reá Törvény hozattatik, a’ mellyet éppen nem ért. Tsalhatatlan bizonyosága ennek az, hogy Európának egy ki pallérozott Nemzettsége is, a’ Deák nyelvel Országa dolgaiban többé nem él, hanem ez a’ régi szokás, még tsak Magyar Országban, Erdélyben, és Lengyel Országban uralkodik.”¹⁵

II. József nyelvrendelete pongyolán fogalmazva azzal a megállapítással indított, hogy a latin nyelv használata lényegében a magyarországi politikai társadalom „szegénységi bizonyítványa”.¹⁶ Érdemes lenne a szöveget alaposabban is szemügyre venni, de legyen elegendő itt néhány apró megfigyelést tenni. Egyrészt József szerint a magyar (pontosabban magyarországi) „nemzetnek” nincsen kiművelt nyelve, amivel arra utal, hogy egy „nemzetnek” természetzerűleg egyetlen ilyen nyelvvvel kellene rendelkeznie, vagyis nyelv és nemzet között szoros kapcsolatot feltételez.¹⁷ A magyar olvasók számára a sértő megjegyzések élet némileg tompította az a következő bekezdésben olvasható megjegyzés, hogy ha a magyar nyelvet az országban egyetemesen használnák, a német helyett logikus lenne a magyart bevezetni, de sajnos az ország soknyelvű, és a magyarul beszélők a többi nyelvet beszélőkkel szemben kisebbségben vannak. A később oly sokat hivatkozott statisztikai érvek tehát már a kezdet kezdetén felmerültek. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy József „nemzet”-értelmezése nem szorított a latin nyelvet használó, politikai jogokkal rendelkező privilegizált nemességre és a katolikus klérusra, hanem annál tágabb fogalom. Állítása szerint Magyarországon a „nemzet nyelvét” vagy azért nem használták eddig államnyelvként, mert az még kiműveletlen, vagy pedig azért nem, hogy a „nemzetet” ne olyan nyelven igazgassák, amelyet nem ért. A nemzet fogalmába tehát József értelmezése a „községet”, a népet is beemeli.

¹⁵ A *Magyar Hírmondó* fordítása alapján (1784. július 5. 345–346). A kiemelések minden esetben tőlünk származnak. Vö. Almási–Šubarić (eds.): *Languages, Identities*, 2,1. fejezet.

¹⁶ Minthogy a rendelet II. József 1784. április 26-i Esterházy Ferenc kancellárhoz írt német nyelvű levelén alapult, megfogalmazásának élet talán eredeti műfaja is befolyásolta (bár a fordítás József írásához képest sarkosabban fogalmaz).

¹⁷ Rádadásul a helytartótanács által hivatalosan publikált latin változat és annak német variánsa, a későbbi nemzeti diskurzusokra jellemzően, már nem egy „közönséges szokásban lévő született nyelv [anyanyelv]” magyarországi hiányáról beszél, hanem arról, hogy a „nemzetnek” nincsen „rendes” „nemzeti nyelve” – illetve a nemzeti nyelv (*Nationalsprache*) szegényes (*mangelhaft*). Vagyis a magyar fordítók előtt fel sem merült, hogy a „nemzeti nyelv” a magyaron kívül más Magyarországon beszélt nyelvre is vonatkozhatna.

A kutatás előtt jól ismert a nyelvrendelet kiváltotta országos felháborodás és a vármegyék egyöntetű tiltakozása.¹⁸ A vármegyei és egyéni petíciók sorra bizonygatták II. Józsefnek, hogy Magyarországon a latin nem számít holt nyelvnek, hanem az ország alkotmányos nyelve, amely tökéletesen megfelel a soknemzetiségű ország jellegének, de ha már arról van szó, a „nemzetnek” megvan a saját nyelve, mégpedig a magyar. A kalapos király nyelvrendeletét nem volt nehéz az ország elnémetesítésére való törekvés megnyilvánulásaként értelmezni, és sokan – köztük maga a kancellár is – valóban így értelmezték.¹⁹ Bár a tiltakozás minden szinten megnyilvánult, József semmilyen engedményre nem volt hajlandó, és ragaszkodott a rendelet gyors bevezetéséhez. A rövid, hároméves moratórium után a német nyelvtudás hiánya elviekben az iskolai előmenetel és a hivatali alkalmazás akadályává vált. Nem volt mit tenni: a császár hűségén maradt jozefinisták (mint például Kazinczy Ferenc) hamarosan már a német nyelv szószólóiként nyilatkoztak, de közben egyre erőteljesebben kiálltak a magyar nyelv mellett is. Hosszabb távon azonban II. Józseftől egyre több híve elpártolt, a reformok pedig lassan megfeneklettek. A hangulat, mint tudjuk, addig forrósodott, míg végül sikerült rábírnai a császárt legtöbb rendeletének visszavonására és a diéta összehívására.²⁰

Az 1790-es év vonatkozásában nem lehet eléggé hangsúlyozni, hogy a császár februári halálát követően a nemesség nagy részére szinte forradalmi hangulat lesz jellemző. A forradalom ugyan elmarad, és a huszonöt év múltán újra összeülő diéta végül a rendek és az uralkodó ház közötti kiegyezés fóruma lesz, a „mélyben”, vagyis a gondolkodás és a retorika terén

¹⁸ Soós István: *II. József német nyelvrendelete és a "hivatalos" Magyarország*. In: Bíró (szerk.): *Tanulmányok a magyar nyelv ügyének 18. századi történetéből*, 261–301.

¹⁹ Befolyásos udvari emberek és a jozefinisták is így értelmezték. A kancellár, Esterházy Ferenc Józsefnek adott feleletében kifejtette, hogy ország teljes elnémetesedése irreális elvárás (II. József ki is kérte magának ezt az olvasatot): „...es sehr spät zu hoffen ist, daß einige Millionen Menschen, welche dermalen verschiedene Sprachen haben, künftig nur eine reden sollen: besonders wenn es die Deutsche seyn sollte, welche, das gemeine Volk genohmen dermahlen noch in Hungarn die schwächste ist”. MNL OL A 39 M. kir. kancellária, Acta generalia 1784. Nr. 5105 (11757) („Allerunterhänigste Note”), f. 3r. Vö. Almási–Šubarić (eds.): *Languages, Identities*, 2,1,2–4. fej.; 3,1,8.; 7,3,4. fej. Ezt az olvasatot azonban maga a józsefi rendelet szövege is motíválta: „Minémü nagy hasznára szolgáljon az a' Köz-Jónak, ha az egész Monarchiában tsak egy nyelv uralkodjék, azon folyanak minden Törvényes dolgok, és ez által a' Monarchiának minden részei, minemü szorossán köttesse-nek öszve, Lakosai pedig közelebb való atyafisággal egyevesüljenek? a' kárki is által láthattya, és Frantzia Országnak, 'Angliának, és Muszka Országnak példái eléggé meg gyözhetik.” (*Magyar Hírmondó*, 1784. 346.) Nyilvánvaló, hogy a közös írott, hivatali nyelv nem egyesítette a lakosokat a „közelebb való atyafisággal”.

²⁰ Lásd: Marczali Henrik: *Magyarország története II. Józsefkorában*. 3 kötet. Budapest, 1885–1888.; uő: *Az 1790/1-diki országgyűlés*, 2 kötet. Budapest, 1907.; Király: *Hungary in the Late Eighteenth Century*, id. mű; ifj. Barta János: *A nevezetes tollvonás. II. József visszavonja rendeleteit*. Budapest, 1978.; Hajdú Lajos: *II. József igazgatási reformjai Magyarországon*. Budapest, 1982.; Haselsteiner, Horst: *Joseph II. und die Komitate Ungarns. Herrscherrecht und ständischer Konstitutionalismus*. Wien–Köln–Graz, 1983.; H. Balázs Éva: *A nyolcvanas esztendőök drámája*. In: Ember Győző – Heckenast Gusztáv (szerk.): *Magyarország története, 1686–1790 (IV/2 köt)*. Budapest, 1989. 1023–1123.; Benda Kálmán: *A magyar nemesi mozgalom (1790–1792)*. In: Vörös Károly (szerk.): *Magyarország története, 1790–1848 (5/1. köt)*. Budapest, 1983. 29–115.; Dickson, P. G. M.: *Joseph II's Hungarian land survey*. *English Historical Review*, vol. 106. (1992) no. 104. 611–634.; Balázs: *Hungary and the Habsburgs*, id. mű; Szántay, Antal: *Regionalpolitik im alten Europa: die Verwaltungsreformen Josephs II. in Ungarn, in der Lombardei und in den österreichischen Niederlanden, 1785–1790*. Budapest, 2005.; Beales, Derek E. D.: *Joseph II. Vol. 2: Against the World, 1780–1790*. Cambridge, 2009. 477–492.

azonban fontos változások veszik kezdetüket. A közhangulatot jellemzi, hogy egyes nemesi csoportok készen állnak a Habsburgokkal való szakításra, és új külföldi (porosz és angol) uralkodóházak felé tájékozódnak, mások fegyverkezéssel is kimutatják tettekézségüket. A nyár folyamán a rendek a koronázási diploma újrafogalmazásával új nemesi alkotmány kidolgozásán fáradoznak. Terveik szerint a király egyedül a törvények végrehajtásáért lenne felelős.²¹ Mellékes, de alig hivatkozott tény, hogy ugyanakkor más népcsoportok is fellépnek jogaik kiterjesztése mellett. A tavasz folyamán a parasztság az ország több pontján is mozgolódni kezd, az ellenzéki zúgolódást becsatornázó budai diétával párhuzamosan pedig Temesváron összeül az illír nemzeti kongresszus, melyet szintén forradalmi hangulat jellemez. Az illír (szerb) „nemzet” Magyarországgal való kapcsolatát szeretné radikálisan újrafogalmazni: egyesek közösségi jogaik megerősítését, mások egy autonóm illír tartomány (a Bánát) kijelölését követelik.²²

1790-et tehát méltán tarthatjuk rendkívüli évnek Magyarország történetében. A sértett nemesség hirtelen öntudatra ébred, és minden erejével arra törekszik, hogy politikai dominanciáját megerősítse. A szuverenitás megtestesítőjének tekinti magát, akárcsak a (társadalmilag vegyes összetételű) francia nemzetgyűlés, amely az Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozatában éppen egy évvel korábban szögezi le, hogy „minden szuverenitás elve természeténél fogva a *nemzetben* lakozik”.²³ A hirtelen jött politikai vákuum ugyanakkor nem csak a nemességet rázza fel, hanem olyan új társadalmi csoportok számára is lehetőséget teremt a politikába való bekapcsolódásra, amelyek korábban onnan ki voltak zárva. Ezek az új csoportok pedig kapnak az alkalmon, és beszállnak abba a retorikai harcba, amelynek tétje a politikai nyelvek újraírása lesz. Egymást érik az új tervekről, reményekről és vágyakról szóló viták, melyeknek nemcsak a diéta és a nyomtatott sajtó ad teret, hanem a demokratikus működés új kísérleti terepeiként működő szabadkőműves páholyok is. A zaklatott politikai közhangulat egyik mellékterméke, hogy a társadalmi nyilvánosság radikálisan kiszélesedik. Különösen jól nyomon követhető ez a nyomtatott sajtóban: soha nem látott mennyiségben jelennek meg újságok, pamfletok és könyvek; korábban nem ismert szerzők lépnek színre, és új olvasótáborok verbuválódnak.²⁴

Ebben az izgalmas és zűrzavaros évben születik meg a nyelvi-etnikai-kulturális homogenitás – vagyis a magyarosítás – eszméje.²⁵ Nemcsak a diéta követelése között jelenik meg, hanem időlegesen még a Magyar Kancellária is felkarolja.²⁶ Míg pár évvel korábban II.

²¹ Vö. Almási–Šubarić (eds.): *Languages, Identities*, 4,1,1. fej., 4,1,3. fej.

²² Vö. Almási–Šubarić (eds.): *Languages, Identities*, 5,3,3. fej.

²³ *Az Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozata*. Ford. Mika Sándor. <http://mek.oszk.hu/00000/00056/html/228.htm> (letöltés: 2020. febr. 26.)

²⁴ 1790-ben körülbelül 500 publikáció jelenik meg, és 1791-ben is csak kicsit kevesebb. A korábbi években megközelítőleg 700–800 publikáció esett minden öt évre. Király: *Hungary in the Late Eighteenth Century*, 160.; Csapodi Csaba: *Könyvtermelésünk a XVIII. században*. Magyar Könyvszemle, 66. évf. (1942) 1. sz. 392–398.; Kókay György: *A magyar hír- és folyóiratirodalom kezdetei, 1780–1795*. Budapest, 1970.

²⁵ Ezzel együtt a „magyarosítás” fogalma is megjelenik. Lásd például: Decsy Sámuel: *Pannóniai Fénysz, avagy hamvából feltámadott magyar nyelv*. Bétsben, 1790. 231.: „Ekképen érezhetetlenül magyarizáltatnának Hazánknak idegen nyelvel élő lakosai.”

²⁶ A Kancellária 1790. áprilisi rendeletében ideiglenes rendezői a császár halála utáni zűrzavaros oktatási helyzetet. Elrendeli, hogy azokon a több nyelvű területeken, ahol a magyar ajkúak vannak többségben, az oktatás nyelve magyar legyen, „amelyet az egész királyságban terjeszteni [propagare] akarunk”. Lásd: Marczali: *Az 1790/1-diki országgyűlés*, I. 117–118. Lásd még: Szekfű: *Iratok*, 211–269., különösen a helytartótanács és a kancellária megjegyzéseit a gimnáziumi magyar oktatás

József egyetlen rendelettel kötelezővé tette a német nyelv hivatali használatát és az elemi oktatásban való tanítását, addig most ugyanabban a soknemzetiségű királyságban a korábban vérig sértett nemesség a magyar nyelvet tenné az oktatás és a közigazgatás minden szintjén kötelezővé.²⁷ Néhány korábbi reflexiót leszámítva végső soron tehát ekkor, 1790-ben kezdődik az ország hivatalos nyelvről folyó tényleges vita. Kiderül, hogy II. Józsefnek sikerült radikálisan átpolitizálnia egy kezdetben közigazgatási vagy technikai ügynek tekintett kérdést. A hivatalos nyelvről folyó vita során néhány éven belül új politikai nyelvek kristályosodnak ki, melyek a jövő politikai vitáira is meghatározó hatást gyakorolnak. A vita azonban csak részben és néha csak látszólag folyik a hivatalos nyelvről. Valódi témája a „nemzet” fogalma, vagyis a politikai közösség újrafogalmazása és egyben Magyarország jövője. Bár társadalmi és politikai dimenziói vagy retorikai kiforrottsága szempontjából nyilvánvaló túlzás lenne a francia forradalommal való összevetés, érdemes megjegyezni, hogy a politikai nyelvek „nemzetiesedése” terén Franciaországban is hasonlóan éles fordulatnak lehetünk tanúi az 1789-et követő években.²⁸

Cseppfolyós fogalmaink

Bármely nyelvről is legyen szó, általában elmondható, hogy a természetes nyelv szavai gyakran homályosak és különböző jelentésrétegekkel rendelkeznek: pontosabb jelentésük általában csak kontextuálisan értelmezhető. A politikai fogalmaknál ez a többértelműség nemcsak természetes, hanem egyenesen szükségszerűnek tűnik.²⁹ Amint látni fogjuk, a nemzeti diskurzusok politikai sikerében is alapvető szerepet játszott a használt fogalmak erendendi ambivalenciája – különösen a *nemzet* fogalmának többértelműsége. Amint azt Trencsényi Balázs egy helyen megállapítja, „a politikai diskurzus lényege [...] éppen a retorikai beágyazottság, az, hogy a fogalmak állandóan mozgásban vannak, különböző hallgatóságokra és helyzetekre tekintettel újraíródnak, és a politikai térbe belépők éppen a kulcsfogalmak konnotációinak változtatásával képesek a különböző oldalról jövő kihívásoknak megfelelni”.³⁰

Johann Genersich két kötetes, 800 oldalas, 1793-ban anonim megjelent könyvének (*Von der Liebe des Vaterlandes. Ein philosophisch-historischer Versuch*) is éppen a *haza* és a *nemzet* fogalmának a cseppfolyóssága jelentette a kiindulópontját.³¹ Egy nemrég megjelent

megszervezéséről és a magyar nyelv terjesztéséről, amit részben a latin tanárok feladatául szabna meg (260.), illetve Kaunitz 1793-as ellenvéleményét (267–268.).

²⁷ Az oktatási törvények és rendeletek csak elvben érintették a protestáns iskolákat, amelyek a gyakorlatban megőrizték függetlenségüket az 1777-es *Ratio Educationis* után is, és a görögkeleti iskolák érintettsége is vita tárgya volt. Az ez irányú próbálkozások ellenére a Horvát Királyságra szintén nem vonatkoztak, ahogyan Erdélyre sem.

²⁸ Bell, David A.: *The Cult of the Nation in France: Inventing Nationalism, 1680–1800*. Cambridge (Ma.), 2001.

²⁹ Lásd: Koselleck, Reinhart: *Einleitung*. In: Koselleck, R. – Brunner, O. – Conze, W. (Hrsg): *Geschichtliche Grundbegriffe: Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*. Stuttgart, 1972. Bd. 1. XIII - XXVII. Vö. Szabó Márton: *Politikai tudáselméletek*. Budapest, 1998. 2. fejezet.

³⁰ Trencsényi Balázs: *Vesztes csapaton ne változtass!* [Gyurgyák János *Ezzé lett magyar hazátok* c. könyvének recenziója]. 2000. Irodalmi és Társadalmi havi lap, 7. évf. (2008) 4. sz. 3–12. Vö. a 8. jegyzettel.

³¹ [Genersich, J.]: *Von der Liebe des Vaterlandes. Ein philosophisch-historischer Versuch, I-II*. Wien, 1793. A műhöz lásd: Pukánszky Béla: *Német polgárság magyar földön*. Budapest, 1940. 16–21.; Szelényi: *The Failure of the Central European Bourgeoisie*, 97–99.; és legfőképpen Szilágyi Márton: *Sonnenfels und Genersich*. In: Fazekas, István – Schwarz, Karl W. – Szabó, Csaba (Hrsg.): *Die Zips*

tanulmánykötettől eltekintve a késmárki Johann Genersich (1761–1823) neve a hazai és nemzetközi kutatás előtt többnyire ismeretlen.³² Sajnos távolról sem ő az egyetlen *hungarus* értelmiségi, akinek a neve méltatlanul feledésbe merült. A 18. század végén, vagyis a „nemzeti” szempontú irodalmi kanonizáció és történetírás kezdete előtt a nem magyar vagy vegyes származású *hungarusok* még jelentős kulturális erőt képeztek. Politikai lojalitásukra mindenekelőtt az összetettség volt jellemző: a főszerepet történeti, jogi és földrajzi meghatározottságok játszották és csak másodsorban az etnikai hovatartozás vagy a dinasztiahoz való kötődés.³³ Minthogy többnyire németül vagy latinul publikáltak, műveik a 19. század során hamar feledésbe merültek. Jellemző a német származású Genersich család *hungarus* gondolkodására, hogy szülei ragaszkodtak ahhoz, hogy a fiatal Johann magyarul és szlovákul is megtanuljon. Ennek érdekében tizenégyéves korában a debreceni református kollégiumba küldték, egy évvel később pedig a felsősajói (Vyšná Slaná, Ober-Salza) evangélikus gimnáziumba. Különböző hazai iskolák látogatása után Johann a jénai egyetemen folytatta tanulmányait, majd az egyetem után a késmárki gimnáziumban helyezkedett el, és szülővárosában töltötte eseménytelen élete hátralevő éveinek nagy részét is.

A *Von der Liebe des Vaterlandes* első kötetét, melyet a szerző voltaképpen a „jó” és „rossz” patriotizmus kifejtésének szentelt, Genersich még a nyelvi nacionalizmus 1790-es robbanásszerű megjelenése előtt írta. Az 1790–1791-es és az 1792-es diéták egyértelmű politikai jelentősége ellenére, melyek során sikerült a rendeket lehiggasztani, és megszülettek a magyar nyelv bevezetése irányába mutató első törvények, Genersich úgy írta meg hazaszeretetről szóló monográfiáját, hogy a nyelvkérdésről egy árva szót sem ejtett. Úgy látszik, a patriotizmus és a nacionalizmus elemzéséhez a nyelvi hovatartozás kérdésének megvitatását nem érezte szükségesnek.

A könyv terjedelmes első fejezetében Genersich a *hazaszeretet* fogalmát vizsgálja, és megállapítja, mennyire bizonytalan már magának a *haza* fogalmának a jelentése is. A helyzetet bonyolítja, hogy a különböző jelentésrétegek gyakran összemosódnak. Mindenekelőtt a *haza* fogalmában tükröződnek azok az elemi szenzuális és mentális benyomások, amelyekre még ki-ki gyerekkorában tesz szert a szülőföldjén. Ezt követi és bővíti egy második jelentésréteg, melyre felnőtté válásunk során teszünk szert, amikor számtalan új, de ugyanazon nemzethez tartozó és egyazon törvény alatt élő emberrel megismerkedve a *haza* fogalmát az egész „anyaországra” (*Mutterland*) kiterjesztjük. Ezek után, harmadik lépésként a *haza* fogalmát a nemzet fogalmára visszük át, és korábbi földrajzi értelmű jelentéséről jobbra megfelelkezünk. Végül pedig a *haza* fogalma akár el is szakadhat a nemzetétől, és összekapcsolódhat azokkal a javakkal és azzal a létbiztonsággal, amit pillanatnyi tartózkodási helyünk nyújt, s ez elvezet a *haza* gyakran fájdalmas jelentésváltozásához: *ubi bene, ibi patria*. Ezek után tér rá Genersich a *hazaszeretet* második tagjának, a szeretetnek az

– eine kulturgeschichtliche Region im 19. Jahrhundert: Leben und Werk von Johann Genersich (1761–1823). Wien, 2013. Értelmezéséhez fontos Joseph von Sonnenfels: *Ueber die Liebe des Vaterlandes* című 1771-es könyvének ismerete, amelyre Genersich a megváltozott körülmények között reagált. Pukánszky Béla nem érzékeli eléggé a két gondolkodó közötti különbséget és azt, hogy Genersich mennyivel kritikusabban kezelte a hazaszeretet kérdését. A felvilágosult abszolutizmus és az állampatriotizmus ideológusa, Sonnenfels ugyanis még nem tekintette az elfogult („*partheyisch*”) hazaszeretetet (vagyis Genersich „rossz patriotizmusát”) problémának.

³² Lásd: Fazekas–Schwarz–Szabó: *Die Zips – eine kulturgeschichtliche Region*, id. mű.

³³ A *hungarus* értelmiségiekhez és identitásuk kérdéséhez lásd: Miskolczy Ambrus: *A „hungarus-tudat” a polgári-nemzeti átalakulás sodrában*. Magyar kisebbség, 17. évf. (2012) 3–4. sz. 163–204. További bibliográfiához lásd: Almási: *Latin and the language question in Hungary* (2016), 258–271.

elemzésére, és megállapítja, hogy a szeretet is hasonlóképp bizonytalan jelentésű. Első szinten (haza)szeretet egyszerűen csak annyit tesz, hogy valaki szívesen él ott, ahol éppen van. Másodjára utalhat az egyénnek a „nemzet” irányába érzett kötődésére és pozitív érzelmeire is: „Büszkék vagyunk azokra a nagy emberekre, akik a mi népünkől kerülnek ki; örvendünk, ha e nép hadurairól harci győzelmet aratnak, és olyan tettek részeseinek képzeljük magunkat, amelyekhez semmi közünk nem volt. Így mondhatja a cipész, aki az ellenfelet még sohasem látta, hogy »Legyőztük az ellenséget!«”³⁴

Sajnálatos módon a hazaszeretet e két ismertetett fajtája, gyakran egymást erősítve, általában „inaktív, részrehajló, önös és egoista”.³⁵ Lehet például részrehajló abban az értelemben, hogy valaki csak saját társadalmi osztályának érdekeit nézi, a társadalom többi tagjáról pedig tudomást sem vesz. De lehet részrehajló a hazaszeretet az idegenekkel szemben is: hajlamosak vagyunk ugyanis azt gondolni, hogy csak a saját nemzetünk bátor és nemes, „csak a miénknek vannak külső és belső erényei”.³⁶ Csupán vak részrehajlásból és tudatlanságból becsülünk le idegen nemzeteket és földeket. Genersich nagyjából ugyanazt mondja a hazaszeretet „primitív” formájáról, mint Isaiiah Berlin százötven évvel később a nacionalizmusról: az egyén csak azért hisz bizonyos értékekben, mert azok *saját* országához vagy nemzeti közösségéhez köthetők, és amikor idegen emberek értékeivel konfrontálódik, kételkedés nélkül a sajátjait tekinti magasabb rendűnek.³⁷ Jól ismerjük e kirekesztő logikára építő nacionalizmust, és jól tudjuk, hogy különböző szociálpszichológiai mechanizmusok és politikai dinamikák hatására hogyan tud ez a logika kizárólagossá válni. Genersich mélyesen elítélte és pontosan érzékelte a hazaszeretet e (részrehajló és önző) formáinak a veszélyeit. Véleménye szerint az igaz patriótának nem kell a hazáját elfogultan szeretnie, még akkor se, ha reflektálatlan szokásaink, asszociatív gondolkodásunk (*Ideenassociation*) és gyerekkori benyomásaink bevéssé miatt valamilyen szinten mindannyian elfogultak vagyunk.³⁸ Az igaz hazafinak azonban részrehajlás nélkül is *kötelessége* hazáját szeretni, és e szeretete nem nyugodhat megalapozatlan hiteken.³⁹

Genersich definíciója szerint a „nemzet” egy „összetett társadalom”, mely egyedül a közjóra, illetve az egyén és a közösség biztonságára *törekszik*.⁴⁰ E definícióból következik, hogy az egyénnek némi tanulásra van szüksége ahhoz, hogy megértse, miből áll a közjó.⁴¹ Egy

³⁴ „Wir freuen uns über den Flor des Volkes, dessen Mitglieder wir sind; frohlocken über die Siege, die seine Kriegsheere gegen den Feind erfochten haben, eignen uns Thaten zu, an welchen wir keinen thätigen Antheil genommen haben. So sagt der Schuster, der nie den Feind gesehen hat: Wir haben den Feind geschlagen.” Genersich: *Von der Liebe des Vaterlandes*, I. 49.

³⁵ „...unthätig, partheyisch, selbstsüchtig und eigennützig.” Genersich: *Von der Liebe des Vaterlandes*, I. 51.

³⁶ „Dann ist die Nation, zu welcher wir gehören, allein tapfer, allein edel, allein mit Vorzügen des Geistes und des Körpers begabt.” Genersich: *Von der Liebe des Vaterlandes*, I. 53.

³⁷ „But since, on this view, all values and standards must of necessity be those intrinsic to a specific society, to a national organism, and its unique history, in terms of which alone the individual [...] conceives all values and purposes, such appeals to universality rest on a false view of the nature of man and of history. This is the ideology of organicism, loyalty, the Volk as the true carrier of the national values, integralism...” Berlin, Isaiiah: *Nationalism: Past Neglect and Present Power*. In: uő: *Against the Current. Essays in the History of Ideas*. Princeton, 2013. (1. kiad.: 1979). 420–446. (Az idézet a 434. oldalon). Vö. Szűcs: *Nemzet és történelem*, 90., 237.

³⁸ Genersich: *Von der Liebe des Vaterlandes*, I. 74. (a honvágyról) és vö. uo. 54–56.

³⁹ Genersich: *Von der Liebe des Vaterlandes*, I. 55–56.

⁴⁰ Genersich: *Von der Liebe des Vaterlandes*, I. 58–59.

⁴¹ Genersich: *Von der Liebe des Vaterlandes*, I. 56., 64–65.

másik következménye, ami Genersichet jobban foglalkoztatta, az, hogy az egyének cselekednie kell a közjó érdekében, vagyis nemcsak szavakban kell kifejeznie a haza iránti kötődését, hanem a közjón aktívan munkálkodnia is kell. Ehhez a legjobb lehetőségeket a köztársaságok és szabad államok nyújtják, hiszen „a hazaszeretetet a szabadság táplálja”.⁴² E hazaszeretet egyetlen korlátját a természeti törvények jelölik ki; afrikai rabszolgák tartása érdekében például nem megengedett a közjóra és a nemzetre hivatkozni.⁴³

Anélkül, hogy a nacionalizmus fogalma rendelkezésére állt volna, Genersich tulajdonképpen a hagyományos értelemben vett patriotizmust az alakulófélben lévő nacionalizmus-sal vetette össze, és kiemelt hangsúlyt szentelt a retorikának és a fogalomhasználatnak. Pozitív mintáit a politikai részvételre és egyéni erényekre fókuszáló republikánus politikai hagyománya tárházából vette. A „jó patriotizmus” a közjót az Arisztotelészre és Ciceróra építő humanista politikai hagyományoknak megfelelően az egyéni érdekek elé helyezte, és az egyéni érvényesülést meritokratikus normák alapján tételezte. Nagyra értékelte a bátorság és a harciasság virtusát és az egyén önfeláldozását a haza érdekében. E republikánus ideálok szerint az egyén saját virtusának és érdemeinek köszönheti társadalmi helyét, nem pedig külső tényezőknek, amilyenek az anyanyelve, az öltözete vagy a szokásai. Mint látni fogjuk, Genersich magyar kortársai egyre inkább ez utóbbiakat tartották az egyén nemzeti vagyis állampolgári hovatartozását jelző legfontosabb tényezőknek. Ezek a kortársak Genersichet és *hungarus* kollégáit már meghaladott, anakronisztikus figuráknak tekintették. Bár ha szükség volt rá, még mindig folyékonyan tudtak a republikánizmus virtus-központú nyelvein beszélni, szellemi világukban e politikai nyelvek rövidesen a perifériára szorultak.

Ha Genersich több évet szentelt annak, hogy a jó patriotizmust a rossz patriotizmussal szemben meghatározza, akkor ezt nem feltétlenül a jó (republikánus) patriotizmust érő közvetlen támadások miatt tette, hanem mert érzékelte a haza, a nemzet és más hasonló alapfogalmak inflálódását és jelentésváltozását a politikai közbeszédben, és megértette az ebben rejlő veszélyeket.⁴⁴ Bár közvetlenül nem tett utalásokat „rossz patrióta” kortársaira, egyértelműen zavarhatta az a „soha nem látott hevület”, amivel „az új patrióták minden idegen [szokást] gyűlölnék”.⁴⁵ Ezek az új patrióták politikai megnyilvánulásait jól ismert politikai

⁴² „Das Leben der Vaterlandsliebe ist Freyheit.” Genersich: *Von der Liebe des Vaterlandes*, I. 79–80.

⁴³ Genersich: *Von der Liebe des Vaterlandes*, I. 69–72.

⁴⁴ Lásd például Cházár Andrásnak a magyar nyelv védelmében írt latin apológiáját: „A haza elleni bűn, a haza kebelében, a haza földjén és égén, a haza ellen lármázni és örvöngeni”. Hasonló a könyv magyar mottója: „A' Hazában lenni; / A' Kenyerét enni, / És ellene menni: / Véték 's Háladatlanság! / Valaki”. Cházár, András: *Analysis opellae. De lingua, adminiculis et perfectione...* [Rozsnyó], 1807. § 11.

⁴⁵ Lásd? [Hoffmann, Alois]: *Ninive, Fortgesetzte Fragmente über die dermaligen politischen Angelegenheiten in Ungarn*. [Bécs], 1790. 41–45. Érdemes Hoffmann ironikus kritikáját hosszabban idézni, mert rávilágít mind az „új patrióták” heves ségére, mind a németek civilizációs gögjére. Ezek a magyar patrióták a klasszikus virtus jól ismert politikai nyelvét beszélve Hoffmann szerint a németeket többek között azért is bírálták, mert a országot „elpuhították”, sőt kiművelték: „Die neuen Patrioten ruffen nun mit vereinigter Stimme Fluch über die Deutschen, und verdammen sie in den Abgrund, daß sie das Land in eine abscheuliche Weichlichkeit gestürzt, daß sie die alte Rohheit verbannt, das Müßiggehen aus der Mode gebracht, den besseren Theil des Adels zu feinen Gefühlen gestimmt, Liebe zu den Wissenschaften verbreitet, und überhaupt aus dem alten Lande der Scythen und Hunnen fast schon ein Land gemacht hatten, daß endlich unter den übrigen gesitteten Ländern von Europa einen ziemlich giltigen Platz behaupten durfte. [...] Est ist darum auch äußerst wahrscheinlich, daß die neuen Patrioten, die alles Fremde mit einer ganz unerhörten Wuth hassen, auch bald jenen alten Nationalsitten im Lande wieder statuiren werden. Wie könnten sie auch, wenn anders ihr Patriotismus zugleich von der Vernunft geleitet werden soll, auf dem halben

fogalmakkal legitimálták, csak éppen a szavak értelmén csavartak közben. „A nemzet és a nép fogalmainak újrafogalmazása révén – néhány éven belül – magát a politikát fogalmazták újra.”⁴⁶

Amint azt tanulmányunkban újra és újra hangsúlyozni szeretnénk, az államnyelvről szóló vita legfőbb tétje a politikai közösség határainak újragondolása, vagyis az integráció és a kirekesztés kritériumainak etnikai és nyelvi alapokon való meghatározása volt. Ezt fejezi ki tömören Kazinczy Ferencnek, a magyar nyelvet pár évtized alatt szinte teljesen megújító nyelvmozgalom legfontosabb szószólójának az a meglepő nyilatkozata, amit még az 1790-es diéta összeülése előtt tett: „Ha a’ Magyar nyelv hozattatik-bé [...], Nemzetünkben különös Nemzet válik, örökös fal lessz a’ Magyar és nem-Magyar közt vonva, ’s az Idegen vagy Magyarrá lessz köztünk, vagy éhhel hal-el; szemlátomást fogunk elő-menni a’ tanulásban...”⁴⁷ Radikális kijelentésnek tűnik egy demokratikus lelkületű gondolkodótól, s könnyen zavarba ejti a modern kutatót. Nem árt azonban a szöveget alaposan újraolvasni. Kazinczy azt állítja, hogy a magyar (országi) „nemzetnek” csak akkor lehet egyéni identitása, ha a magyar nyelvet teszi meg államnyelvvé. Ehhez azonban a közigazgatás nyelvének megváltoztatásánál többre, az „idegenek” magyarosítására is szükség van. Ennek eredménye lenne a szellemi haladás, a felvilágosodás előmenetele. A szöveg interpretációja nagyban függ attól, hogy az olvasó mit ért a „nemzet” és az „idegen” fogalma alatt, és mennyiben képes a történeti helyzetbe belehelyezkedni. A szövegkörnyezetből ugyanis arra következtethetünk, hogy Kazinczy a „nemzet” fogalmát a leghagyományosabb értelmében használta, vagyis gyakorlatilag a nemességre – a *natio Hungaricára* – vonatkoztatta. (Nota bene, a 18. század végéig a nemesség nem csak a *natio* fogalmát monopolizálta, hanem a *populus*ét is, ami a század végére a nemzet fogalmához hasonlóan destabilizálódott.) A nemesember Kazinczy elsősorban nemes kortársaihoz szólt. Amikor azt állította, hogy a nemzetnek magyarul kell beszélnie, magyarrá kell válnia, akkor szavait azokhoz a nemesekhez intézte, akik néhány évvel korábban a német nyelvrendelet miatt az egzisztenciájukat érezték veszélyben. Ahogy korábban, most is a nemesek hivatalaira ácsingózó „idegenek” megállítása volt a jelszó. Emiatt kellett Kazinczy szerint falat emelni, máskülönben „később vagy elébb el-öl [az idegenek özöne] ’s Nemzetünk kortszürzavar lessz”. Ez a fal pedig csakis a magyar nyelv lehet, mert a latint egész Európában ismerik és használják. A magyar nyelv „behozatala” tenné a nemzetet (vagyis a nemességet) „különös” nemzetté, mégpedig mindenekelőtt a Habsburg Monarchia viszonylatában, amely a különféle etnikumokat éppen a közelmúltban akarta homogenizálni. A legtöbb kortárs olvasó valószínűleg értette, hogy Kazinczy a „nemzet” fogalma alatt nem az ország egész lakosságát érti, hanem ez esetben a nemességet, és az „idegen” számára nem általában minden magyarul nem beszélő ember, hanem mindenekelőtt az a külföldi, aki hivatalviselés céljából költözne Magyarországra. Mégsem lehetett kizárni, hogy Kazinczy újságcikkének más olvasatai is legyenek, amit más kortárs (Kazinczytól is származó) szövegek eltérő fogalomhasználata is motiválhatott.

Míg Kazinczy e nyilatkozatával szemben a *nemzet* fogalmát egyre inkább a magyar nyelvvel és szokásokkal azonosították és egyre kevésbé a nemesség *corpus*ával, addig a szó inkluzívabb, *hungarus* körökben használt jelentése még jó ideig tovább élt, bár egyre eltérőbb,

oder Viertelwege ihrer bischerigen patriotischen Reformationen stehen bleiben?” Hoffmann: Ni-nive, 44., 47.

⁴⁶ Finlayson: *Ideology, discourse and nationalism*, 102.

⁴⁷ *Orpheus*, 1. évf. (1790) 2. sz. 155. Modern kiadása: Debreczeni Attila (szerk.): *Első folyóiratink: Orpheus*. Debrecen, 2001. 57–59. Kazinczy itt Fáy Ágoston abaúji alispánnak az *Orpheus*ban közölt beszédéhez fűz megjegyzéseket.

egyre szegregáltabb kulturális „zónákban”. A *hungarusok* értelmezése szerint a nemzet Magyarország egész lakossága etnikai hovartartozástól függetlenül. Általában az adott beszéd vagy szöveg kontextusán múlott, hogy a nemzetbe beleértették-e a köznépet is vagy legalább az iskolázott férfiakat vagy csupán a nemességet. Természetesen az alternatív olvasatok – főleg nyomtatott szövegek esetében – sohasem voltak kizárhatók.

Illusztrációként vegyük szemügyre a fogalomhasználat labilitásának és zavarosságának egyik korai szép példáját, Zemplén vármegye 1784-es petícióját, amelyben a megye II. József nyelvrendelete ellen tiltakozott. Az uralkodóhoz címzett levél érdekessége, hogy a nemzet inkluzív és exkluzív olvasatát párhuzamosan használja. Zemplén vármegye (akárcsak II. József nyelvrendelete) a latin melletti érvelésében rendre a köznépre hivatkozik, ami pontosan jelzi, hogy a hivatalos nyelv kérdését nem pusztán közigazgatási problémának látja. Azt állítja, hogy a köznép (*plebs*) nem lenne bizalommal a német nyelven beszélő hivatalnokok iránt, mivel néhány bevándorlótól eltekintve (*praeter paucos advenas*) nem értené őket.⁴⁸ Ezzel szemben a köznép a latint kiválóan megértené, mert a „magyarországiaknak (*Hungari*) [a latin] olyan, mintha a saját nyelve lenne, még a jobbágyok (*contribuentes*) is beszélnek, míg a románok, akik a rómaiak leszármazottai, könnyedén elsajátítják”.⁴⁹ Éppen ezért igazgatták eddig a *nemzetet* latinul, mely nyelv egyben belépőt jelent a tudás és tudomány világába. Számos tiltakozó vármegye hasonlóképp érvelt. Leszögezték, hogy a latint a saját és a nemzet nyelvének (*proprium ac nationale idioma*), a nép nyelvének (*linga gentis*) és a nemzeti nyelvnek, illetve köznyelvnek (*lingua nationalis et vernacula*) tekintik.⁵⁰ A „nemzeti nyelv” ugyanakkor nemcsak a latint, hanem egyazon szövegen belül a magyart is jelenthette. Zemplén vármegye például kifejti, hogy egyfelől a nemzetnek van egy hivatali nyelve, a latin, de másfelől van egy bevett nyelve is, a magyar. Ha már Józsefet „könnyeink nem hatják meg”, és „továbbra is kitart a latin eltörlése mellett”, akkor „a latint inkább a *nemzeti nyelvvel* [a magyarral] kellene helyettesíteni”. Ha a magyart tenné meg József a hivatalos nyelvnek, akkor „*nyelvünket* azzal a méltósággal ruházná fel, amellyel Európa kulturált nemzetének nyelvei már rendelkeznek”. Ezzel szemben a német nyelv bevezetésével „a nemzet dicsősége” lenne lábbal tiporva, mivel a „nemzeti nyelv” (a magyar) elnyomva lenne. A „dicső nemzet”, a „méltóság”, illetve a nyelv „elnyomása” itt már egyértelműen nemesi asszociációkat társít a nemzet és a nyelv fogalmaihoz. Zemplén tehát egyfelől azt állítja, hogy a „mi nyelvünk”, azaz a „nemzet nyelve” a magyar, másfelől hangsúlyozza, hogy ezt a nyelvet a többi *nemzet* is könnyedén megtanulná: sokkal könnyebb lenne „annak a nagyon kevés szlávnak és románoknak, akik maguk is a köznép soraiból valók, az ország egészét [!] követnie, mint az *egész nemzetnek* egy ismeretlen nyelven [németül] megtanulnia”.

Közboldogság – a nemzeti diskurzusok „ajánlata”

A *nyelvről, nemzetről, hazáról, népről* és hasonló fogalmakról folyó 18. század végi vita sohasem volt politikai dimenzióktól mentes. Akárcsak a 18. századi Franciaországban, amint azt David Bell a *société, nation, patrie, civilisation, public* kapcsán megállapította, e

⁴⁸ MNL OL C 44 M. kir helytartótanács, Departamentum Politicum Comitatum Fond 202, Pos. 14 (16242) („Pro Notitia ad Aula”). Mellesleg utal a szöveg arra, hogy e (németül értő) bevándorlók sincsenek sokan, mert a fiaik már elmagyarosodtak és zokon veszik, ha nem magyaroknak tekintik őket. Vö. Almási–Šubarić (eds.): *Languages, Identities*, 2,2,3. fejt.

⁴⁹ A latinul beszélő parasztok elterjedt legendájával kapcsolatban lásd: Almási Gábor – Šubarić, Lav: *Introduction*. In: Almási–Šubarić (ed.): *Latin at the Crossroads of Identity*, 5–6.

⁵⁰ Lásd: Soós: *II. József német nyelvrendelete*, id. mű Vö. Almási–Šubarić (eds.): *Languages, Identities*, 2,2,1. fejt.

fogalmak lényeges jelentésváltozásokon mentek keresztül és politikai alapfogalmakká váltak. Közös bennük francia megfelelőikkel, hogy „létezésüket egyetlen magukon túlmutató, külsődleges elvnek sem köszönhetik”. Ezzel Bell nem a fogalmak apolitikus jellegére kíván utalni, hanem arra, hogy a politikai legitimitás új, politikai és egyházi hatalomtól független fogalmi bázisai születnek meg, amelyekből kiindulva a politika lényegét lehetett újragondolni.⁵¹ Magyarországon a „nyelv”, „nemzet”, „haza”, „nép” és kapcsolódó fogalmak jelentésváltozása minden jel szerint később és rövidebb időn belül zajlott le, mint egyes nyugati országokban.

A jelentésváltozások egyik előfeltétele, mint azt a fentiekben láthattuk, e fogalmak eredendő fluiditása volt. Az új nemzeti diskurzusok hatalmas sikerét és felforgató hatását nehezen lehetne megmagyarázni, ha a politikai alapfogalmak többértelműsége nem biztosította volna e diskurzusok többszólamúságát. Elsőpró sikerüknek azonban két további feltétele is volt. Egyfelől a korábbi, jól ismert politikai diskurzusokba való becsatornázottságuk, másfelől vonzó ideológiái „ajánlatuk”, vagyis pozitív és hiteles jövőképük.

Akárcsak korunk politikusai, a 18. század végi nemzeti diskurzusok szerzői is kollektív álmokkal sáfárkodtak: „volt egy álmuk”.⁵² Új reményeket tápláltak a jövővel szemben, és ezeket képesek voltak negatív értelemben is megfogalmazni, vagyis félelemként prezentálni. Ilyen jól ismert félelem volt a nyelv s következképp a nemzet halála, a politikai szuverenitás elvesztése.⁵³ E negatív végkifejlettel – a nemzethalállal – szemben a pozitív jövőkép, az „álmom” hasonlóan tömör és lényegre törő volt: úgy hívták, (köz)*boldogság*. Ebbe az egyetlen, divatos szóba bele lehetett zsúfolni mindent, ami a „nemzet” szempontjából fontosnak tűnt. A (nemzeti) boldogság jelenthetett *testvériséget*, vagyis a korábbi széthúzás helyett békét, összetartást és egységet; *virágzást* (csinosodást), vagyis gazdasági és kulturális fellendülést; *szuverenitást*, vagyis a monarchiától való (nagyobb) függetlenséget és a „szuverén nemzetet” mint a hatalom végső forrását; *hatalmat*, vagyis több beleszólást a nemességnek a politikai döntéshozatalba; és végül *politikai jogokat* (állampolgárságot), vagyis annak az ígéretét, hogy a „királyi hatalom alá vetett alattvalók szabálytalan formázata helyébe az állampolgárok szervezete” fog lépni.⁵⁴

Mi mást lehetett volna ezeken túlmenően ígérni? A nyilvánosságban részt vevő magyar kortársak többsége meg volt róla győződve, hogy a nemzeti diskurzusok „ajánlata” – a közboldogság – bőségesen megéri azt a kevés erőfeszítést, amit a magyarul nem tudóktól megkívánt: a magyar nyelv elsajátítását és kultiválását. „Tsak akkor lesz a’ Nemzet boldog, ha egy nyelven fog beszélni” – hangoztatták az 1807-es diétán.⁵⁵ „Semmi ország addig boldog nem lett, míg a’ fő nemzeti nyelvet fel-nem állította” – írta Kis József 1790-es „Rövid emlékeztető beszédében”, melyet a „nemes magyar nemzethez” címzett.⁵⁶ „Mert ugyan is, ha valamely Országban a’ Nemzeti nyelvnek mívelésére gond nintsen, nem lehet ott várni a’ Nemzeti elhíréseástí; annyival inkább [annál kevésbé] a’ közönséges boldogságot” – írta Vályi

⁵¹ Bell: *The Cult of the Nation in France*, 26.

⁵² Többek között itt Martin Luther King Jr. 1963-as híres beszédére, illetve Silvio Berlusconi manifesztójára akartunk utalni: „*Sono entrato in politica coltivando il sogno, che è quello di tanti italiani, di cambiare il nostro Paese*”. Berlusconi, Silvio: *La forza di un sogno. I discorsi per cambiare l’Italia*. Milan, 2004. Fülszöveg.

⁵³ Biró Ferenc: *A nemzethalál árnya a XVIII. századvég és a XIX. századelő magyar irodalmában*. Pécs, 2012.

⁵⁴ Finlayson: *Ideology Discourse and Nationalism*, 101–102.

⁵⁵ *Magyar Ország köz-gyűlésének jegyző-könyve*. 1807. Pest, 1807. 530.

⁵⁶ [Kis József], *A’ nemes magyar nemzethez rövid emlékeztető beszéd...* [Bécs?], 1790. 14.

András 1791-ben.⁵⁷ Egy dolog volt azonban vonzó „ajánlatot” tenni és azt állítani, hogy a boldogság legfontosabb feltétele a nyelv (a magyar nyelv) kiművelése és elsajátítása, és egészen más ezt az üzenetet hitelesen kommunikálni. Egy új értékekkel telített, érzelmekre ható retorikára volt szükség,⁵⁸ és ami a legfontosabb, olyan politikai premisszákra, amelyek más bevett politikai nyelvekben már megingathatatlanoknak tűntek. Az új nemzeti diskurzusok szinte észrevétlenül csatlakoztak korábbi, más kontextusokban és más célokra kidolgozott politikai diskurzusokhoz.⁵⁹

A *boldogság* (vagy *közboldogság*) nem csak az új nemzeti diskurzusok számára volt központi fogalom. Mint politikai kategória az angol polgárháborúk során tűnt fel, és a felvilágosodás előrehaladtával a közzől folyó beszédet egyre intenzívebben tematizálta.⁶⁰ Talán nem túlzás azt állítani, hogy a *közboldogság* mint központi fontossággal bíró, jövőorientált projekt az európai történelem során előzmények nélküli. Egészen a felvilágosodás koráig az igazi boldogság az egyházak monopóliuma volt, és nem a földi, hanem mindenekelőtt a mennyei boldogság ígéretére utalt. A földi boldogság csak átmeneti lehetett, kizárólag az egyének életére vonatkozhatott, és legfeljebb a fikció szintjén, valamint az utópiákban tematizálódott. A reneszánsz óta az egyéni boldogság az egyes ember szerencsésén és virtusán múltott, de még az erényes emberek sem uralhatták tökéletesen a sorsukat. A földön megvalósítható társadalmi boldogság víziója csak a 18. század során válik valóban meghatározóvá. Úgy tűnt, hogy a történelem során először nyílik lehetőség egy nagyobb – politikai – közösség földi boldogságának elképzelésére és megvalósítására. Ez a gyakorlatban a nemzetállam boldogságát jelentette. Nem minden felvilágosult tudós osztozott a nemzetállam boldogsága felőli optimizmusban, de nélküle valószínűleg a felvilágosodás eszméi sem tudtak volna ennyire népszerűvé válni. A felvilágosodás boldogság-projektjének megvalósításához azonban alapvető emberi változásokra volt szükség. Alapvető kulturális gyakorlatokon és társadalmi beidegződéseken kellett változtatni, meg kellett haladni a korábbi előítéleteket, meg kellett

⁵⁷ Vályi András: *A Magyar Nyelvnek hathatóságáról mondott beszéd*. Pest, 1791. 5.

⁵⁸ Vö. Debreczeni Attila: *Tudós hazafiak és érzékeny emberek. Integráció és elkülönülés a XVIII. század végének magyar irodalmában*. Budapest, 2009.

⁵⁹ Jóllehet ezeket politikai nyelveknek szoktuk hívni, érdemes megjegyezni, hogy a „nyelv” egy többé-kevésbé lezárt, önmagában elégséges rendszert sejtet, holott nem erről volt szó. Nem logikusan szervezett, lezárt szótárakkal dolgozó „eszmerendszerekre” gondolunk, hanem inkább egy nyitott fogalmi univerzumra, szavak, fogalmak és aforizmák szövevényes hálójára. Takáts József a korai 19. század Magyarországon négy politikai nyelvet különböztet meg: a republikánus nyelvet, az ősi alkotmányra hivatkozás politikai nyelvét, a felvilágosult kormányzás nyelvét és a kulturális nacionalizmus politikai nyelvét. E „nyelvek” elkülönítésével nem tudunk teljesen egyet érteni. Véleményünk szerint a nemzeti diskurzusok (legalábbis a magyar nyelvű politikai irodalomban) magukba olvasztották, felülírták és átértelmezték a korábbi politikai diskurzusokat, amelyek az 1790-es évek után évtizedekig csak a nemzeti paradigma keretein belül tudtak érvényesülni. Takáts József: *Politikai beszédmódok a magyar 19. század elején (A keret)*. Irodalomtörténeti Közlemények, 102. évf. (1998) 5–6. sz. 668–686.; uő: *Modern magyar politikai eszmetörténet*. Budapest, 2007. Lásd még: Hónich, Henrik: *Which Language and Which Nation? Mother Tongue and Political Languages. Insights from a Pamphlet Published in 1790*. In: Almási–Šubarić (ed.): *Latin at the Crossroads of Identity*, 35–63.

⁶⁰ „Enlightenment may have been many things to many people [...]. To put it simply, this was a pursuit of happiness: material and, no less important, spiritual well-being and satisfaction for themselves and others, the one being inseparable from the other.” Kontler, László: *The Enlightenment in Central Europe?* In: Trencsényi–Kopeček (eds.): *Discourses of Collective Identity*, I. 33–42. Lásd még: McMahon, Darrin M.: *Happiness: a History*. New York, 2006., különösen: 197–241.; Robertson, John: *The Enlightenment. A Very Short Introduction*. Oxford, 2015.

„újítani” és „reformálni” az emberi élet alapvető struktúráit, egyszóval fel kellett „ébreszteni” az embereket. Sok következménye volt mindennek, közülük az egyik legfontosabb az oktatás újragondolása és állami kézbe helyezése. A közboldogság elérése tehát nem volt egyszerű feladat, de a megvalósításának a reménye minden nemzetállam számára adott volt. Világos volt azonban, hogy miközben egyes államok már a projekt kivitelezésének a közepén tartottak, addig másokra még hosszú út várt.

Nem szükséges hosszan ecsetelni, hogy ez az új „boldogság-perspektíva” mennyire radikálisan átirta az emberek világról alkotott mentális térképét. Magyarországról nézve a boldogság-projekt megvalósításában a leginkább élenjáró referenciaországok Anglia és Franciaország voltak. Németországot, amelyről lényegesen több személyes tapasztalattal rendelkeztek a magyarországiak, legfeljebb csak harmadikként emlegették.⁶¹ Angliát és Franciaországot követte Európa minden országa – egyesek jobban, mások kevésbé lemaradva. A nyelvmozgalom támogatói ismételten megállapították, hogy az élenjáró országok egyedül nyelvük fejlettségének, korai kiművelésének köszönhetőek előnyüket. Ha fejlettségüknek voltak is más kulturális és gazdasági okai, azok is nyelvi okokra nyúltak vissza. Ez nem pusztán merő túlzás volt, hanem téves elképzelés. A közigazgatás és az írásbeli kultúra nagyobb részét leszámítva Franciaország, de még Nagy-Britannia is nyelviileg erősen megosztott maradt. A magyar kortársak bizonyára nagyon meglepődtek volna, ha értésükre jut, mennyire kis hangsúlyt kapott az egységes nyelvhasználat Franciaországban a forradalom előtt. A soknemzetiségű Magyarországról természetesen könnyen úgy tűnhetett, hogy nyelvi szempontból nincs még egy ennyire megosztott ország a földön. Az igazság azonban az volt, hogy a különböző dialektusokban rejlő különbségek közel akkora kommunikációs problémát jelentettek Európa legtöbb országában, mint nálunk az eltérő nyelvek. Ezzel együtt tény, hogy a francia gondolkodók a nyelvi egységet nem tekintették a felvilágosodás feltételének, a magyarok viszont egyre kevésbé tudtak igazi megújulást nélküle elképzelni.⁶²

Amikor II. József nyelvrendelete előtt néhány évvel a magyar nyelv (társadalmi) fontossága először tematizálódik a nyomtatott sajtóban, a gondolatok olyan szintű kiérleltégével találkozunk, amely arra utal, hogy a nyelv kérdése már egy ideje a közbeszéd tárgyát képezhette. E korai szövegek klasszikus példája az 1781-ben keletkezett, de nyomtatásban csak 1790-ben megjelent *Egy magyar társaság iránt való jámbor szándék*, melynek szerzője Bessenyei György (igaz, e szöveg esetében Révai Miklós 1790-es közreműködésével is számolni kell).⁶³ A *Jámbor szándék* egyike azoknak az írásoknak, melyek a felvilágosodás tudásalapú társadalomról alkotott premisszáit a nemzeti diskurzusokba beemelték: „Az ország’ boldogságának egyik leg főbb Eszköze a’ Tudomány. Ez mentől közönségesebb a’ lakosok között, az Ország is annál boldogabb. A’ Tudománynak Kultsa a’ Nyelv, még pedig a’ számosabb részre nézve, a’ melylynek sok Nyelvek’ tanulásábann módja nints, minden Országnak született Nyelve. Ennek tekéltességre való vitele tehát leg első dolga légyen annak

⁶¹ Az, hogy miért Angliát emlegették elsőként, talán a francia forradalom konzervatív recepciójával magyarázható a legkönnyebben.

⁶² Vö. Bell: *The Cult of the Nation in France*, id. mű.

⁶³ Némedi Lajos: *Ki írta a Jámbor Szándékot?* Irodalomtörténeti Közlemények, 84. évf. (1980) 2. sz. 137–148. A boldogság-projekt kapcsán érdemes Révai 1790-es előszavából is idézni: „Ha valaha a’ meg újult Haza tisztelni fogja Nyelve’ fenn tartásáért eleget szenvedett Mártirait, már előre vigasztalódok benne, hogy engem’ is azoknak számokba helyezhet. Vajha most, mikor virrad a’ való Boldogság...” Bessenyei György: *Egy magyar társaság iránt való jámbor szándék*. Bétsben, 1790. A3^r. Révaihoz lásd: Thimár Attila: *Hős és áldozat: Révai Miklós és a klasszikus századforduló irodalomtörténete*. Budapest, 2007.

a' Nemzetnek, a' melyly a' maga lakosai között a' Tudományokat terjeszteni, 's ezek által amazoknak boldogságokat munkálkodni kívánja."⁶⁴

Bessenyei hozzátette, hogy az emberek egy kisebbsége (akikhez ő is tartozott) a tudáshoz idegen nyelven is hozzáfér, „de ezt nem lehet közönséges és mindenekre ki terjedő haszonnak mondani. Mert tsak ugyan a' számosabb részszel, a' melylynek az idegen Nyelvek' tanulásábann módja nints, a' maga Tudományát nem közölheti.” Bessenyei és követői tehát már a nyelvmozgalom legelején megteremtették a közös nyelv és a „boldogság” közötti szoros kapcsolatot, egyenlőséget húzva boldogság és tudás, tudás és nyelv, illetve nyelv és boldogság között. Ebből következett, hogy minél fejlettebb egy nyelv, használói annál nagyobb boldogságnak és jólétnek örvendhetnek. „A' Tudományok', és kézi Mesterségek' elő menetele nék tehát bizonyos meg esmértető jele minden Országbann a' született Nyelvek állapattja. A' honnan a' Frantziáknál, Anglusoknál, Németeknél a' mint a' Nyelv ki pallérozódott, úgy a' Tudományok is nagy elő menetelt vettek.” Amit a szöveg nem mondott ki direkt, csak jelzett, az az állam, nemzet és nyelv közé tett azonosságjel: „A' Tudományak Kultsa [...] minden Országának [a] született Nyelve”.

A szöveg ezzel hallgatólagosan azt állította, hogy minden országnak (államnak) van egy nemzeti nyelve, és csak egy ilyen van. Ez az állítás úgy lett a szövegbe csempészve, mintha mindenki számára magától értetődőnek kellett volna lennie, következésképp ezt tekinthetjük az írás legfőbb ideológiai üzenetének. Ez tette a *Jámbor szándékot* programírássá úgy az egyén, mint a nemzet felvilágosodásának paradigmáján belül. Jóllehet Bessenyei (vagy inkább valószínűleg Révai) nem fejt ki, hogy milyen logikán alapul az „egy nyelv, egy nemzet” axiómája, a konklúziót nem felejtette el levonni: „Sőt a' köztünk lakó Németeket és Tótokat is Magyarokká kellene tennünk. Mert meg érdemli azt ez az áldott Haza az idegen Nemzektől, melylyeket a' maga kebelébenn táplál, hogy annak Nyelvét és szokásait is bevegyék, valamint annak [amelynek] *Iavaival* és *szabadságival* élni nem iszonyodnak.”⁶⁵ Bár korábban a szöveg amellett érvelt, hogy a (magyar) anyanyelv kiművelése az ország *össztlakossága* miatt fontos, itt a (javakkal és szabadságokkal rendelkező) németek és szlovákok nyelvtanulása kapcsán már csak a társadalmi elitről beszél. Az értelmezési horizontnak éppen ez a váltakozása tette a szöveget különböző hallgatóságok előtt egyformán hatásossá.

Kévs választja el időben a kelet-magyarországi kálvinista nemesember Bessenyeitől az újságíró Rát Mátyást, aki egy német származású győri mészáros fiaként egyike volt azoknak, akik az országban elsőként próbáltak független írástudóként megélni. Rát először a *Magyar Hírmondó* szerkesztésével és kiadásával, majd egy magyar szótár összeállításával próbálta fenntartani magát – kellő érdeklődés hiányában az utóbbi csak terv maradt, és végül függetlenségéről is le kellett mondania. Karrierje kezdetét azonban egyértelműen a magyar nyelv sikeréhez kötötte, és nem csoda, ha a nyelvmozgalmat publikációival is hathatósan támogatta, még akkor is, ha sok tekintetben tipikus *hungarus* identitású maradt. Rát szerint egyáltalán nem volt magától értetődő egyenlőséget tenni az állam, a nemzet és a (magyar) nyelv közé. 1782-ben, elnézést kérve szokatlan nyíltságáért és régóta dédelgetett gondolatának megosztásáért, még kifejezetten szembehelyezkedett Bessenyeivel, és kifejtette, hogy véleménye szerint Magyarországon egyik náción sem fogja anyanyelvét a másira kényszeríteni: „Azt pedig el-hittem magammal, hogy a két hazábann lakozó nemzetek közül egygyik sem fogja soha a maga nyelvét itten közönségessé tenni; sőt minekelőtte ez meg-lenne, sokkal elébb mind valamenynyiből valamely új nyelv fog köztünk támadni, mellynek tsinosodására az-után ismét egy-nehány száz esztendő fog kívántatni. Nints hát egyéb hátra,

⁶⁴ Bessenyei: *Egy magyar társaság iránt való jámbor szándék*, 17.

⁶⁵ Bessenyei: *Egy magyar társaság iránt való jámbor szándék*, 20.

hanem hogy mindegyik a maga nyelvének gyarapodásán teljes igyekezettel rajta legyen. S ezzel azt fognánk meg-nyerni, hogy Magyar ország egész Európa tudományának tárházává és Depositóriumává lehetne.⁶⁶ Rát Mátyás (magyar nyelven kifejtett) víziója olyan Magyarországról szól, amely a maga soknyelvűségével a jövőben tudományos hidat képezhet kelet és nyugat, észak és dél között. Szavai kevesekre tettek mély benyomást. 1790 után a magyar identitás etnikai-nyelvi értelmezését elutasító *hungarus* értelmiségiek közül egyre kevesebben áltatták magukat hasonló illúziókkal, és ha meg is tették, gondolataikat nem magyarul kommunikálták. Rát maga is hamarosan csatlakozott a nemzeti nyelv kiművelésének 1780-as években kibontakozó és a következő évtizedben szárnyra kapó programjához.⁶⁷

Érdemes azonban visszatérni Bessenyei Jámbor szándékára, melynek kontrasztjaként Rát írására kitértünk. Megfontolandó, hogy akárcsak II. József vagy Zemplén vármegye, Bessenyei is hivatkozik érvelésében a köznépre: „...azt mondják a’ *Politicusok*, hogy az Ország’ boldogsága a’ népek sokaságától függ.” A népek sokaságának, a „számosabb résznek” a hangsúlyozása egy már csaknem két évszázados politikai diskurzusba illeszkedett, amelynek középpontjában a szuverén állam állt. A 18. századra a lakosság számosságának (a „humán erőforrásnak”) a szempontja már a döntéshozók gondolkodásában és retorikai eszköztárában is egyre inkább megjelent, ha másért nem, az adók növelése végett, ugyanakkor megkezdődött a statisztika, vagyis az állammal összefüggő tudományok (*Staatenkunde*) egyetemi szintű oktatása.⁶⁸ Volt azonban a népesség számát illetően egy alapvető politikai paradoxon, legalábbis a felvilágosodás szempontjából. Míg azt könnyű volt belátni, hogy egy államnak hasznos, ha minél többen lakják, már korántsem volt olyan könnyű azzal a szintén régi monarchikus gondolattal szakítani, mely szerint az államérdek (vagyis az államot irányító elit érdeke) azt kívánja, hogy a lakosság minél kisebb része lásjon bele a kormányzók lapjaiba, és a közügyekről minél kevésbé legyen véleménye. Egy abszolút államban a tömegek kiművelése egyáltalán nem volt kívánatos. A felvilágosodás és a merkantilizmus hatására azonban ez az ősi dogma kezdett lassan kikopni az államrezon filozófiájából. Bessenyei utalása a népek számossága és az országok boldogsága közötti összefüggésre már a felvilágosodás kontextusából értelmezendő: „De mit használ az a’ sok, ha vagy mind szegény, vagy nagyobb része tudatlan?” „A’ szegénység és a’ tudatlanság egy húron pendül.” A népre való hivatkozásnak tehát számos kimondatlan politikai dimenziója is volt. Amellett, hogy a „nép” könnyen a szuverenitás és a hatalom alternatív forrásaként aposztrofálódhatott (és innen már

⁶⁶ *Magyar Hírmondó*, 3. évf. (1782) 246–247.

⁶⁷ Vö. Rath, Matthias: *Über die Ausrottung der Ungarischen Sprache Raab, 20 Apr. 1787*. A. L. Schlözer’s Staats-Anzeigen, 12. Jg. (1788), 340–353. Vö. Almási–Šubarić (eds.): *Languages, Identities*, 2,3,2. fejr. Érdemes megjegyezni, hogy nyelvi határok szerint szerveződő föderatív államokból álló egyesült Magyarország terve csak egyetlen helyen merül fel, mégpedig Martinovics Ignác egyik nyomtatást és nyilvánosságot sohasem látott 1793-as vármegyei terjesztésre szánt tervezetében. Benda Kálmán (szerk.): *A magyar jakobinusok iratai*. Budapest, 1957. 1. köt. 910.

⁶⁸ Lásd: Klüeting, Harm: *Die Lehre von der Macht der Staaten. Das außenpolitische Machtproblem in der „politischen Wissenschaft” und in der praktischen Politik im 18. Jahrhundert*. Berlin, 1986.; Török, Zsuzsanna Borbála: *The Ethnicity of Knowledge: Statistics and Landeskunde in late eighteenth-century Hungary and Transylvania*. In: Abbattista, Guido (ed.): *Encountering Otherness: Diversities and Transcultural Experiences in Early Modern European Culture*. Trieste, 2011. 147–162.; Török, Zsuzsanna Borbála – Hídvégi, Mária: *Grundlage des modernen Regierens. Wissensaggregation und Wissenslücken der ökonomischen statistischen Werke in Ungarn, 1770–1848*. In: Berg, Gunhild et al. (eds.): *Berechnen/Beschreiben. Praktiken statistischen (Nicht-)Wissens 1750–1850*. Berlin, 2015. 97–120.; Bodnár-Király Tibor: *Államleírás és statisztika a 18–19. század fordulójának magyarországi eszmetörténetében (Politica és diszciplinárizálódás a felvilágosodás tudományosságában)*. Doktori disszertáció. ELTE BTK, 2018.

csak egy ugrást jelentett a politikai jogkiterjesztés gondolata), a nép és a (köz)boldogság összekapcsolása gyakran konkrét politikai üzenettel is bírt. Pontosán azt az arisztokratikus, kirekesztő politikai premisszát vitatta, mely szerint a nép tudatlansága politikai szükség.

Míg Bessenyei igyekszik finoman összeegyeztetni a lakosság számosságáról szóló politikai bölcsességet a felvilágosodás tudásalapú társadalomba vetett hitével, addig 1790-re egyesek már sokkal bátrabban építenek a nemzeti diskurzusokban rejlő demokratikus potenciálra. Erre szolgál példaként a már említett *A' nemes magyar nemzethez rövid emlékeztető beszéd* című opus. A szintén anonim megjelenő könyvecske felvilágosult írója, Kis József a magyar nyelv politikába és oktatásba való bevezetésének kérdését tárgyalja. A szerző abból a tézisből indul ki, hogy egy nemzet, amennyiben a tudáshoz nincsen hozzáférése, boldogtalan. Ennek Kis szerint elsősorban politikai okai vannak: „Minden napi tapasztalások bizonyítják, hogy azok a Nemzetek igen szerentsétlenek [boldogtalanok], a' mellyeknek közönséges Böltsességek nintsen [a tudás nem közkinccs]. A' felső Hatalmasságok azt tselekszik az ilyen Nemzetekkel, a' mit akarnak. Nintsen is a' Deszpotismusra jobb mód, mint a' Nemzeteknek tudatlansága. Kevés Tudóst könnyü adománnyal, és ígérettel el-hódítani; de sokat lehetetlen el-bolondítani. A' Török és más efféle Deszpotia-Uraságok a' népet oda vezetik, a' hova akarják; söt meg-is sinórozzák minden ellen-állás nélkül; De bezzeg a' tudós Anglus semmit sem szenved a' Királyától; s' hát a' Frantzia mit tselekedet azólta, a' miólta közönségessé tette a' Böltsességet?”⁶⁹

Kis könyve újabb példa arra, hogy a felvilágosodás boldogság-diskurzusa sohasem volt politikai felhangoktól mentes. Sőt az is elképzelhető, hogy e retorikai eszköznek éppen az volt az egyik funkciója, hogy magának a tágabb nyilvánosságnak a politikai közbeszédbe való bekapcsolódását legitimálja, ugyanakkor a közbeszédet (és a politikát) uralni és monopolizálni kívánó despotikus hatalmat legitimációjától megfossza.⁷⁰ Egy másik korabeli anonim publikációjában Kis kijelenti, hogy addig, amíg Franciaországban a latin dominált, az embereknek semmi esélyük sem volt tanulni és művelődni: „Tsak azt tudhatta a' köz-nép, amit a' maga nyelvén hallhatott egymástól, avagy ha látott. A' könyvek a' köz-nép olvasására nem valának, tehát a' bölcsék tsak magok között, nem a' köz-népnek, és Jónak böltselkedtek [...], és így nem minden embernek vala módja okosabbnak, és tudósabbnak lenni, hogy a' feltalált dolgokkal élhetne, újjat ahoz kereshetne, 's adhatna, és így tsak a' bölts deákok között vala az Hatalom.”⁷¹

Az a vád, hogy a latin védelmezői nincsenek tekintettel a közjóra, és „tesznek a nemzet boldogságára”, az egyik legfontosabb volt a latin nyelv használata ellen felsorolt érvek közül. Sikerét annak köszönhetette, hogy a felvilágosult boldogság-diskurzust a republikánus politikai beszédmódok közjő-fogalmával kötötte össze. A latint egy zárt elit nyelveként írta le, és azt állította, hogy a latin védelmezői a tudást birtokolni akarják, nem pedig közkinccsé tenni.⁷² A latin hegemoniája ebben a megközelítésben ellentmondott a meritokrácia elveinek, és alapvetően akadályozta a nemzetet a kibontakozásban és a boldogság elérésében. A latin nyelv felvilágosult védelmezőit éppen ezek a „modern” érvek hozták a leginkább

⁶⁹ Kis: *A' nemes magyar nemzethez*, 3–4. Vö. Almási–Šubarić (eds.): *Languages, Identities*, 4,2,1. feje.

⁷⁰ Vö. Luna-Fabritius, Adriana: *The Secularization of Happiness in Early Eighteenth-century Italian Political Thought: Revisiting the Foundations of Civil Society*. In: Kontler, László – Somos, Mark: *Trust and Happiness in the History of European Political Thought*. Leiden, 2018. 169–195.

⁷¹ Vö. Kis József egy másik publikációjával: *Magyar Kurír*, 4. évf. (1790. márc. 31.) 18. sz. 355–360. Vö. Almási–Šubarić (eds.): *Languages, Identities*, 3,1,7. feje.

⁷² Lásd: Waquet, Françoise: *Latin or The Empire of a Sign: From the Sixteenth to the Twentieth Centuries*. London, 2001, 9. fejezet (eredetileg franciául 1998-ban jelent meg).

zavarba.⁷³ Nehéz volt vitatkozniuk azzal, amit Decsy Sámuel 1790-ben a következőképp fogalmazott meg: „Sok jó fejű ember találtatik a’ köz-nép között, kik ha természeti tehetségeiket tanulás, ’s jó könyveknek olvasása által gyakorolhatnák, sokkal hasznosabb tagjai lehetnének a’ Hazának.”⁷⁴

A nyelvi egyenlőség és társadalmi összboldogság képében a meritokráciára és társadalmi mobilitásra tett ígéretek azonban a nyelvmozgalom lelkes támogatói szemében is gyakran csak erős megszorításokkal voltak érvényesek. Hiába karolta fel látszólag a nemesség is ezt a programot, csak a legradikálisabb gondolkodók, mint Martinovics Ignác és társai vették igazán komolyan és álltak ki egy a fikció keretein túlmutató meritokrácia létrehozása és a tömegek valódi felemelése mellett.⁷⁵ Fel se merült például, hogy a főbb hivatalokra ne a nemeseknek legyen előjoguk. Bár a diéták egyre zajosabban követelték a magyar nyelvű oktatás kötelezővé tételét, az oktatás első, 1777-es és második, 1806-os megreformálása között inkább csak halványult az oktatási rendszer demokratikus és meritokratikus jellege. Azáltal, hogy minden társadalmi csoportot a társadalmi státuszának megfelelő tárgyú és mértékű iskolázásra korlátozott, a közoktatási rendszer a 19. század fordulóján rendületlenül a politikai elit érdekeit szolgálta.⁷⁶

Aranka György, egy kálvinista lelkész fia, akit híressé tett, hogy Erdélyben magyar nyelvű művelő társaságot alapított, szinte mindenben a nemesi politika szempontjával azonosult. Pontosan annyi engedményt tett egy meritokratikusabb társadalom irányába, amennyi a társadalmi rend megőrzése mellett még lehetségesnek tűnt. Véleménye szerint a magyar nyelv kiművelése nem csak nagyobb polgári egyetértéshez vezetne, hanem – a megfelelő társadalmi korlátok között – a lehetőségek kitágulásához is: A nyelvmozgalom célja az, hogy „azt a különbséget, melyet a hazánk földin lakó más nemzeteknek nyelvek különbsége okoz, lassan-lassan, de édes és kellemetes móddal meggyengítse vagy el is törölje; és a nyelv közönösítésé által a kereskedés és mesterségek útjait s a szükséges eszmétek világát, *sorsok-s állapotjokhoz képest, mindenkivel közzétegye*.”⁷⁷

⁷³ A szinte teljesen szlováklakta Liptó vármegye például az erőszakos magyarosítás elleni latin tiltakozásában is elismeri, hogy „a királyág alapja az emberi bölcsességben, műveltségben és a jeles dolgok felőli teljes körű tájékozottságban áll, és az is tagadhatatlan, hogy e bölcsesség nemzeti nyelve a született, a vernakuláris, az anyai nyelv.” Rapant: *Ilegalná maďarizácia*, 95–99. Liptó egyébként – teljesen tipikusan – nem az ellen tiltakozott, hogy „a nemzeti karakterhez illő nemzeti nyelvet használják” a királyságban, hanem csak annak erőszakos elterjesztése ellen. Vö. egy másik, korábbi tiltakozás érvével, amelyet Báróczy Sándor idéz és válaszol meg: Báróczy S.: *A védelmezett Magyar Nyelv*. Bétsben, 1790. 12. pont. Vö. Almási–Šubarić (eds.): *Languages, Identities*, 4, 2, 2.

⁷⁴ Decsy: *Pannóniai Féniks*, 99.

⁷⁵ A társadalmi mobilitás szempontjából lásd például: Fándly, Juraj: *Compendiata historia gentis Savae. Tyrnaviae, 1793. 198–207*. Vö. Almási–Šubarić (eds.): *Languages, Identities*, 5,3,1,2. feje. Fándly többek között utal II. Lipót egyik rendeletére, amely megengedte a nem nemesek hivatalviselését a titkári, só- és vámügyi tisztviselők szintjén. Ez volt nagyjából az a szint, ameddig a hatalom a nemesség monopol helyzetét még kikezdezhette.

⁷⁶ A legjobb rálátást a kérdésre Kornis Gyula nyújtja: Kornis Gyula: *A magyar művelődés eszményei, 1777–1848*. Budapest, 1927. Tanulságos a hatalom konzervatív társadalmi céljaihoz Domanovszky Sándor: *Józsefnádor élete és iratai*. Budapest, 1925. 2. köt. 396–418., 442–461. Az előző jegyzetben említett Fándly éppen a társadalmi mobilitásra hivatkozva követeli az alsó szintű szlovák anyanyelvi oktatást. Vö. még Almási–Šubarić (eds.): *Languages, Identities*, 1,2. és 6,3. fejezetek bevezetőivel.

⁷⁷ Aranka György: *A magyar nyelvű művelő társaság munkáinak első darabja*. Szeben, 1796. 8. (Modern kiadás: *Az Erdélyi Magyar Nyelvűművelő Társaság iratai*. Szerk. Jancsó Elemér. Budapest, 1955. 183.)

A nemesség és a nemzeti diskurzusok

Míg az az érv, hogy a „nemzeti” nyelv felemelése megakadályozhatja a despotizmus kialakulását, jól is csenghetett, a tudásalapú társadalom víziója már kevésbé volt a nemesi hallgatóság világához szabva. Létezett azonban a nemzeti diskurzusoknak számos olyan „ajánlata”, amely a nemesség szempontjából már lényegesen meggyőzőbbnek tűnhetett.

Jól tudjuk, hogy a *natio* szegénysége és relatív kulturális elmaradottsága miatti frusztráció és sértettség hosszú időre meghatározó módon tematizálta a közbeszédet. A „nemzet becsületének” visszaszerzése, a nemzeti büszkeség aranykorának visszatérte legalább annyira gyakori vágyálomnak számított a kor publicisztikájában, mint amennyire jellemző volt a nemesség dicséretére és felmagasztalására való hajlam. Amikor 1806-ban Bihar vármegye a helyi magyarosítási törekvéseket igazolni kívánta, azt állította, hogy a „nemzet” *méltósága*, tehetségének kibontakozása és szellemi kivirágzása elsősorban a „nemzet” nyelvének fejlődésén múlik.⁷⁸ Erre a megközelítésre rímelt a korra jellemző folyamatos öndicséret. A magyar nyelv bevezetéséért a diétán is felszólaló nemesember Darvas Ferenc II. József nyelverendeletét a következőképp magyarázta 1790-ben: „Tudjuk, egyszóval, minden igyekezeteknek oda lett intézését, hogy az egész Világ által méltán betsben tartatott, 's tsudáltatott hív Magyar Nemzet el-töröltessen; 's következőképen, a' Magyar, Magyar ne lehessen, hanem vagy mint pénzen vett Foglyok, vagy mint fegyverrel nyert rab-szolgák, úgy tartasson.”⁷⁹

A dicsőséget és a becsületet a középpontba állító diskurzusok fő célközönsége hagyományosan a nemesség volt, de gyakran használták felfelé törekvő nem nemes értelmiségek is. Ezek az írástudók éppen azért próbálták politikai hozzászólásaikat legitimálni és saját politikai integrációjuknak érvényt szerezni, hogy a nemzethez tartozás fő kritériumává a nyelvet tették, helyesebben saját anyanyelvüket, vagyis azt a „szakterületet”, amelyen kompetenciájuk megkérdőjelezhetetlennek bizonyult.⁸⁰

A nemesség meggyőzésében természetesen komoly szerepe volt a történeti érveknek, amelyek az *ősi* és *hazai* nyelvet (a magyart) az etnogenezis mítoszait tápláló különböző diskurzusokból már ismerős fogalmakhoz és képzetekhez kötötték. Ezek közé tartozott a boldog, etnikai-nyelvi tisztaságában még szennyezetlen múlt képe;⁸¹ a „régii Ősi Eleink véreken szerzett eleven arany” szabadságainak képzete;⁸² az idegen nemzeteket leigázó, majd jogosan uraló magyar honfoglaló hősökről szóló mesék;⁸³ az országba érkező idegenekre vonatkozó történetek és félelmek vagy a nemzethalál jól ismert víziója.⁸⁴ A sebész-borbély apától származó, fenn említett Decsy Sámuel híres *Pannóniai Féniksz, avagy hamvából*

⁷⁸ Rapant: *Ilegalná maďarizácia*, 68–71. Vö. Zemlén vármegye említett 1784-es tiltakozásával.

⁷⁹ [Darvas Ferenc]: *Post nubila Phoebus*. Pest–Buda–Kassa, 1790. 3. Vö. Zágráb vármegye 1784-es tiltakozásával: MNL OL C 44, Fond 202, Pos. 57 (24043) (ff. 270–274). Vö. Almási–Šubarić (eds.): *Languages, Identities*, 2,2,1. fejt. Zágráb szerint II. József igazi célja a „nemzet nemes lelkének a megtörése”.

⁸⁰ Lásd: Bíró Ferenc: *A legnagyobb pennaháború. Kazinczy Ferenc és a nyelvkérdés*. Budapest, 2010. 1–120.; uő: *Nemzet, nyelv, irodalom (Az 1780-as évek értelmiségének ideológiájához)*. Irodalomtörténeti Közlemények, 88. évf. (1984) 5–6. sz. 558–577. Vö. Almási–Šubarić (eds.): *Languages, Identities*, 4,2,6–7. fejt.

⁸¹ Lásd például: Vedres István: *A' magyar nyelvnek a' magyar hazában való szükséges voltát tárgyazó hazafiúi elmélkedés*. Béts, 1790.

⁸² Lásd például: Darvas: *Post nubila Phoebus*, id. mű

⁸³ Lásd például: Cházár: *Analysis opellae*, id. mű.

⁸⁴ Lásd például: *Naponként-való jegyzései az 1790dik esztendőben Felséges II dik Leopold ... Magyar Ország Gyűlésének*. Buda, 1791. 20–23.

feltámadott magyar nyelv című könyvét (melyben egyebek közt skót gondolkodók hatására a gazdasági növekedés és a kereskedelem társadalmi–kulturális dimenzióinak fontosságát hangsúlyozza) a következő, kifejezetten a nemességnek címzett szavakkal zárja: „Ha tsak egy tsepp magyar vér foly-is ereinkben, áldozzuk azt *régi ditsőségünknek vissza nyeresére*, ne szunnyadozzunk többé bal velekedéseinknek homályában, hanem öszve-tett vállakkal erőködjünk *bóldogságunknak* keresésében. Hogy mind a’ természeti, mind erköltsi, mind polgári bóldogságoknak leg-felsőbb póltzára fel-ülhessünk, kezdjünk nemzeti nyelvünknek miveléséhez nagy serénységgel, öregbítsük, ’s virágoztassuk azt, mint más Európai tudós nemzetek, és most, a’ midőn maga a’ szerentse kínál minket, tegyük azt egész Hazánkban közön-ségessé.”⁸⁵

Decsy, mint láthatjuk, folyékonyan beszélt a nemesség politikai nyelvén, a nemzet fogalmát azonban ritkán redukálta a nemességre. Vízíója olyan mozgalomról szólt, amely – középpontjában a nyelv és általában a kultúra felvirágoztatásával – képes volt az ország lakosságát felrázni és az embereket új energiával feltölteni.⁸⁶ Ehhez azonban a korábbi „balvélekedéseket” meghaladva közös erővel kellett vállt vállvetve egyazon cél érdekében küzdeni. Így lehetett egyedül a „nemzet korábbi dicsőségét” visszaszerezni. A nyelv felvirágoztatása és a nemzet felemelése Decsy nyelvezetében olyan erkölcsi imperatívussal bírt, amely azonnali cselekvést igényelt. Vagy most hozzáfogunk (mi, magyarok), vagy nemsokára már késő lesz.⁸⁷

Az idő és történelem percepciójában bekövetkező – Benedict Anderson által is érzékelt – változás legalább annyira az új nemzeti diskurzusok elterjedésének az előzménye, mint amennyire azok következménye volt. Amint a nemzetet egyre inkább a nemzeti nyelvvel (a magyarral) azonosították, a nemzet és a nyelv jövőjét pedig kölcsönösen egymástól tették függővé, úgy vált a nemzet múltja is a nemzeti nyelv elképzelt történetének vetületévé.⁸⁸ A nemzet dicső múltja egybeforr a nyelvi egység és homogenitás feltételezett aranykorával, a nemzet dicső jövője pedig e feltételezett aranykor visszatérésén múltott. Nemcsak azt állították, hogy az *állam* jövőjét a nemzeti nyelv fejlődése fogja meghatározni, hogy az *ország* sohasem fog „a mesterségekben, iparban és kereskedelemben hírnévre szert tenni, ha a magyar nyelv nem válik uralkodóvá a bíróságokon, az egész közigazgatásban, az iskolarendszerben és a tudomány különféle területein”, hanem azt is kijelentették, hogy maga az *ország* sem fog „*önmagában* [!] tartósan fennmaradni”, hacsak nem teszik a magyar nyelvet egyetemes nyelvvé.⁸⁹ A Magyar Királyság lehetséges németesítése vagy a már ekkor felmerülő

⁸⁵ Decsy: *Pannóniai Féniksz*, 273.

⁸⁶ Az *energia* szó majd Teleki Lászlónál válik kulcsfogalomná. Teleki László: *A magyar nyelv elmozdításáról Buzgó Esdeklései*. Pest, 1806. Teleki szerint a nyelvmozgalom legfontosabb funkciója az ország energizálása.

⁸⁷ Decsy mellett lásd például Péczeli József kétrészes cikkét: *Mindenes Gyűjtemény*, 3. évf. 18. sz. (1790. márc. 3.) 283–288., 19. sz. (1790. márc. 6.) 289–291.

⁸⁸ Lásd: Vedres: *A’ magyar nyelvnek a’ magyar hazában*, id. művét és ugyanezt a nyelvmozgalmat ellenző Fejes Jánosnál is: Fejes, Joannes: *De lingua, adminiculis et perfectione eius*. [Pest], 1807. Vö. Almási–Šubarić (eds.): *Languages, Identities*, 7,2,1. fejt. Vö. Trencsényi, Balázs et al.: *Ancient glory and stadial development: Enlightenment narratives of the past*. In: *History of Modern Political Thought in East Central Europe*. Oxford, 2016. Vol. 1. 91–105.

⁸⁹ Lásd Spielenberg Pál magyar nemzeti színház felállítására vonatkozó érveit. A projekt hasonlóképp kudarcba fulladt, mint sok évvel korábban Rát Mátyás szótárkiadási terve. Spielenberg, Paulus: *Monita de lingua et teatro Hungarico stabiliendo*. Ephemerides Budenses, 2. évf. (1792) 80. sz. (Appendix ad Nr. 80. Ephemeridum Politico Litterarium). Vö. Almási Šubarić (eds.): *Languages, Identities*, 5,1,1. fejt.; Balogh Piroska – Szilágyi Márton: „...quibus Linguae Hungaricae propagatio cordi

oroszországi szláv veszély⁹⁰ tehát úgy a „nemzet”, miként a nemzetállam, vagyis a („szuverén”) királyság végét jelentette. Nemzet és nyelv azonossága mellett a nemzet és (nemzet)állam azonossága is megjelenik.

A szuverenitásnak, a politikai függetlenségnek és a „nemzet anyanyelvének” a társítását célzó retorikák egyértelműen a nemességhez szoltak, az ország függő helyzetéből fakadó nemesi frusztrációra adtak választ. Ez a politikai jellegű frusztráció minden valószínűséggel súlyosabb volt, mint az ország (és a nemesség) relatív elmaradottságából fakadó frusztráció, amit általában csak a mobilisabb és tájékozottabb – vagyis haladóbb – nemesek éltek át. A nemesség (és különösen a *bene possessionati*) számára a Habsburg kormányzás legtöbbször az alávetettség és a tehetetlenség érzésével párosult, ami elsősorban korlátozott érdekérvényesítési képességekkel szűrmazott.

Bár a szuverenitás és függetlenség kérdése csak ritkán tematizálódott, utalások szintjén – mint láhattuk – folyamatosan jelen volt. Amennyiben a bécsi kormány egyes tagjai úgy vélték, hogy a nyelvmozgalmat a szeparatizmusra való törekvés vitte előre, legfeljebb csak az arányok megítélésében tévedtek.⁹¹ Még a latin nyelv védelmezőinek is be kellett ismerniük, hogy „vannak, akik azt gondolják, hogy a Magyarországon lakó emberek nyelveinek, szokásainak és körülményeinek az egységesítéséből a közjóra néző alapvető haszon fog származni az ország számára és következtében a *nemzet önállósága* is biztosítva lenne”.⁹²

Általánosan elterjedt vélemény volt, hogy a nemzet belső egysége és az ország külső függetlensége elválaszthatatlanul összefügg. Amikor az 1790–1791-es diétán az alsóház a magyar nyelv fokozott országgyűlési használata mellett érvelt, és a felsőháznak küldött üzenetében hangsúlyozta a polgári egység „ajánlatát”, a nyelv kérdését többek között a szuverenitás problémájával kötötte össze: „A’ Tekintetes statusok magok előtt viselvén azt, hogy *minden Nemzet maga dolgait*, de kivált az Ország Kormányozását közelebb illető Állapotokat, *magya született Nemzeti Nyelvén folytattya*; de külömben-is [következik a magyar nyelv használatából] mind az Orzágnak és Nemzetnek disze [dicsősége], ’s egy Nyelven, egy Nevezet alatt fennállott Társaságnak [társadalomnak] nagyobb Egyet-értése, ’s az Egyes-értelemnek közelítése [...] <és> mivel azon kívül-is a’ született Magyar Nyelvnek, tsak nem számkivetése, ’s innen származott idegen szokásoknak bé-tsúsása, tulajdon Tapasztalásokból hanyatoltatták majdnem utolsó Romlásra és Veszedelemre a’ Magyar Hazát, illendőnek sőt szükségesnek itélték...”⁹³ Mint láthatjuk, a „magyar nemzet” szuverenitásának a fikciója a nemzeti diskurzusok egy részébe szinte kódolva volt. Sőt, már önmagában a „fejlettebb”

est.”: *Az Ephemerides Budenses a magyar nyelvhasználat kérdéseiről*. In: Bíró Ferenc (szerk.): *Tanulmányok a magyar nyelv ügyének 18. századi történetéből*. Budapest, 2005. 23–69.

⁹⁰ Ezek az érvek igazi népszerűsége csak évtizedekkel később tesznek szert, de már ekkor felmerülnek. Az orosz veszély nemcsak nyelvi (és egzisztenciális) veszély, hanem a despotizmus képe is társul hozzá a korban. Lásd: [Molnar, J.]: *Politisch-kirchliches Manch Hermaeon von den Reformen Kaysers Josephs*. [S.l.], [1790]. 174. Vö. [Dessewffy József]: *„Egy két szó a magyar nyelvről, literaturáról, és annak közönséggé tételéről s elterjesztéséről a hazában”* (Miskolczy Ambrus kiadása). *Levéltári Közlemények*, 80. évf. (2009) 312–327.

⁹¹ Lásd: Szekffü: *Iratok*, 220–221., 266–269. A korábbi horvát bán Gróf Balassa Ferenc például azon a véleményen volt, hogy a nyelvmozgalomnak ugyanaz a célja, mint 1790-ben a nemesek szeparatista törekvéseinek: megfosztani a királyt a hatalmától (uo. 268–269). Szekffü interpretációjának kritikájához lásd: Almási: *Latin and the language question* (2014), 214–217.

⁹² [Sznezniczky, József]: *Reflexiones super introducendo linguae Ungaricae in administratione regni publica*. Vindobonae, 1806. 15. Vö. Almási–Šubarić (eds.): *Languages, Identities*, 7,1,2. fejt.

⁹³ *Naponként-való jegyzései az 1790dik esztendőben Felsőleges II. Leopold ... Magyar Ország Gyűlésének*. Buda, 1791. 22. Vö. Almási–Šubarić (eds.): *Languages, Identities*, 4,1,1,1. fejt.

nemzetekkel, nemzetállamokkal való állandó összevetés is kódolta a szuverenitás kérdését, hiszen voltaképpen egy a saját államán belüli monopol helyzetért és politikai hatalomért küzdő etnikai csoport (a magyarul beszélők „nemzete”) mérte össze magát olyan politikai „nemzetekkel”, amelyek szuverén államokat képviseltek (Nagy-Britanniát, Franciaországot és Poroszországot). Lényegében azt állították, hogy ha a *magyar nemzet* jobban törődne és törődött volna a nyelvével, akkor már maga is annyira fejlett lenne, mint ezek a *nemzetállamok*.⁹⁴

Magyarország függő politikai helyzetének a problémája tehát a „nemzeti” egység programjának integráns részét képezte. Az egység, a szuverenitás és a függetlenség ígérete a nyelvmozgalom és a vele párhuzamosan megszülető nemzeti diskurzusok lényegéhez tartoztak. Természetesen ezek az ígéretek más ideológiai ajánlatokkal kombinálva is megjelenhettek. Ritkán, de előfordult, hogy a szuverenitás ígérését az ország demokratizálásának az „ajánlatával” társították, amint azt egy másik *hungarus* értelmiségi, Hajnóczy József tette: „Ha az anyanyelvet tesszük meg a közügyek nyelvévé, akkor az emberek, bármely társadalmi osztályhoz tartozzanak is, a kulturáltság nagyobb fokára fognak jutni, ahogy ez más országokban is történik. A *szabadság szelleme a társadalom minden szintjén érezhető lesz*, a polgárok közötti egység nőni és idővel csak egyre erősödni fog, *mivel a külföldiek egyre nehezebben fognak tudni uralkodni rajtunk*.”⁹⁵

Végül meg kell emlékeznünk a nemzeti diskurzusoknak még egy fontos, kifejezetten a nemességhez szóló „ajánlatáról”, mely szerint a „nemzeti” egység (a nyelvi-etnikai homogenizáció) a nemesség eddigi túlhatalmát csak növelni fogja. Ez volt az összes közül a legprózaibb ajánlat. Ha a magyar lesz a hivatalos nyelv, az a magyar anyanyelvű (állam)polgárok számára egyértelmű előnyt fog jelenteni. Amikor Kazinczy Ferenc kijelentette, hogy az idegenek vagy magyarrá lesznek, vagy éhen halnak, arra utalt, hogy a magyarul nem beszélő nemesek nem fognak hivatalhoz jutni. Senki sem fogalmazott egyértelműbben efelől, mint a horvát apától és magyar anyától származó, élete végén nemesi rangra emelkedő szegedi mérnök, Vedres István az 1790-es *Hazafiúi elmélkedésében*: „A’ Deák Nyelv volt azaz egy Út, melly által az Idegenek bé férkezhettek, és a’ Hivatalokra is fel juthattak Országunkban. [...] Mi Magyarok azon panaszkodtunk még eddig mindétig, hogy Idegenek tétetnek Hivatalokba, és a Hazafiai meg vettettek; a’ nélkül hogy el rontottuk volna azon Utakat, mellyek a’ Tisztségeknek el Nyerésére többnyire nem vezetik az igaz és tiszta Magyar; hanem a’ meg Hasonlottat, és az Idegenet.”⁹⁶

Hasonlóképp a nemesi félelmekre és idegenellenességre játszott rá Decsy Sámuel is, aki szintúgy közrendű családból származott. Decsy is azt állította, hogy a latin nyelv lehetővé teszi, hogy „nemtelen ágyból származott idegenek” elvegyék „nemes ifjainknak kenyerét”, és rámutatott arra, hogy a Habsburg uralom előtt e hivatalokat *mi* viseltük: „...magunk viseltünk minden polgári tisztségeket, soha sem szorítottunk idegenekre.”⁹⁷

Vedres, Decsy, Kazinczy és társaik magyarul írtak magyarul olvasó (vagyis „magyar”) emberekhez. Bár a magyarul nem tudók széles táborához érveik nem vagy csak szűrve jutottak el, tudni lehetett enélkül is, hogy a magyar nyelv hivatalossá és kötelezővé tétele az

⁹⁴ Lásd például Görög Demeter és Kerekes Sámuel írását: *Hadi és más nevezetes történetek* 2 (1 January 1790), 1–3.

⁹⁵ Hajnóczy József: *Ratio proponendarum in comitiis Hungariae legum*. In: Benda: A magyar jakobinusok iratai, I. 61–88 (xii. pont).

⁹⁶ Vedres: *A’ magyar nyelvnek a’ magyar hazában*, 62., 64. Vö. Almási–Šubarić: *Languages, Identities*, 4, 2, 6.

⁹⁷ Decsy: *Pannóniai Fénisz*, 239.

államigazgatásban és az oktatásban számukra csak hátrányokkal járna. A nemzeti diskurzusok említett „boldogságajánlatai” (testvériség, felvirágzás, szuverenitás, hatalom és jogok) képesek voltak ugyan a nemességnél szélesebb társadalmi rétegek megszólítására, de a nem magyar lakosság előtt (kezdetben legalábbis) alig bírtak meggyőző erővel.⁹⁸ Az a „csekély” feltétel (a magyar nyelv megtanulása és általános használata), amely a boldogság elérésének áráként lett megszabva, a legtöbb magyarul nem tudó honpolgár számára nagyon is drágának tűnt. A „nemzeti” lelkesedés ellenére az ország nyelvi-kulturális egységesedése csak lassan és nyögvenyelősen kezdődött. A nyelvmozgalom első évtizedeiben szembeötlő volt a közöny a magyar nyelvtanulás új lehetőségei iránt, és nemcsak alsóbb, hanem egyetemi szinten is. Amint azt a bécsi Államkonferencia még mindig legbefolyásosabb idős tagja, Kaunitz herceg 1793-ban ironikusan megjegyezte, a rendek oly nagy igyekezetet, hogy a lakosságot törvényileg kötelezzék a magyar nyelv tanulására „történetesen a legjobb bizonyíték arra, hogy a magyar *nemzet* nem igazán hajlik ennek a nyelvnek a megtanulására”.⁹⁹

Ha a magyar nyelvű nemzeti diskurzusok a magyarul nem (igazán) beszélő vagy a magyar nyelv bevezetését ellenző olvasókat el is érték, ezek az emberek általában vagy arisztokraták voltak, akik a mindennapi kommunikációban a magyar helyett a németet és a franciát preferálták, vagy a katolikus klérus tagjai, akik ragaszkodtak a latin egyeduralmához. Bár számszerűleg kevesen voltak, súlyuk annál nagyobb volt, és csatlakozásuk a mozgalomhoz vagy kritikájuk elcsendesedése sokat számított. Mire az 1805-ik évi 4. törvénycikk a magyar és a latin nyelv párhuzamos használatát az országos és vármegyei szintű közigazgatásban lehetővé tette, az emberek egy része a vitát már eldőltnek látta.¹⁰⁰ Bár a hivatalos nyelv kérdése néhány évig még intenzíven foglalkoztatta a nyilvánosságot, és a vita más szinteken, de egészen 1844-ig tartott, a magyarosítást követelő többség túlsúlya 1805 után már nem volt

⁹⁸ A nemzeti diskurzusok többszólalúsága, teret engedve a felvilágosodás eszméinek és politikai nyelveinek (bár a „nemzetet” túlmutató politikai lojalításoknak már egyre kevésbé), csak az egyik oka volt annak, hogy a 19. század első évtizedeitől megkezdődött a németajkú városi lakosság asszimilációja, ami majd a század második felére kiteljesedett. Fontos tényező volt ebben a folyamatban a Habsburg-kormányzat elhibázott politikája is, amely átengedte a demokratizálódás felé mutató gondolkodásban és cselekvésben a vezető szerepet a magyar rendeknek.

⁹⁹ Szekfű: *Iratok*, 266.

¹⁰⁰ Természetesen nem a törvénykezés, hanem a nyilvános eszmecsere szempontjából eldőltnek. Bár a reformkor előtt az 1790–1791-es és 1792-es törvénycikkek után az 1805-ös törvénycikk jelentette az egyetlen komolyabb előrelépést a magyar nyelv hivatalossá tétele felé, elsősorban nem jogi, hanem szimbolikus szempontból volt jelentősége. Lásd: *Über den Verfall der lateinischen Sprache und dessen nachtheilige Folgen in Ungern*. Leipzig, 1836.; [Rác, András]: *Reflexiones privatae de linguae Latinae in sacris Ecclesiae Catholicae usu, ejusque apud Hungaros in occasum vergentis inclinatione*. Lipsiae, 1845. Amikor a kormány által manipulált tübingeni esszépályázati felhívás újranyitja a vitát 1808-ban, Kazinczy és magyar barátai sértőnek érzik, hogy a korábbi évekhez képest változatlan formában egyáltalán még felmerülhet a hivatalos nyelv kérdése. Vö. Almási–Šubarić: *Languages, Identities*, 7,3. fejt.

kérdéses: a társadalmi elit nyelveként a latint egyértelműen leváltotta a magyar,¹⁰¹ és a vármegyék szintjén megindult a törvény szellemét semmibe vevő illegális magyarosítás.¹⁰²

Ha meg szeretnénk érteni, hogy az új nemzeti diskurzusok „ajánlata” miért nem hatott általában a nem magyar lakosságra (a nemesektől eltekintve), akkor elsősorban azon kell eltűnődnünk, hogy mi az, ami az „ajánlatból” kimaradt. Ha a politikai „vállalkozói réteg” (a Brubaker-féle *political entrepreneurs*) a nem magyarokra és a nem nemesekre is hatni akart volna, akkor a közboldogságra tett ajánlatába vélhetőleg be kellett volna vennie a nemesek és nemtelenek közötti egyenlőség (legalább korlátozott) ígérését is: egyenlőséget az adózásban, egyenlő jogokat és lehetőségeket az anyanyelv használatában, úgy az oktatásban, mint a közigazgatásban alsóbb szintjein. Bár tagadhatatlan, hogy volt valami eredendően forradalmi és demokratikus már abban is, hogy a származás és öröklött jogok helyett a nyelvet tették a politikai állampolgárság legfőbb kritériumává, évtizedeknek kellett eltelnie, mielőtt a jog-egyenlőség ténylegesen is a politika meghatározó kérdésévé válhatott. Meg kellett várni, amíg felnő egy teljesen új, a kossuthi generáció, amely már a nacionalista paradigmában szocializálódik, vagyis az országban értelemszerűen csak egyetlen politikai nemzetet ismer el, és ténylegesen is hajlandó áldozatokat hozni a „nemzet” „felvirágoztatása” és „felzárkóztatása” érdekében. Ha megkésve is, de Kossuth generációja tulajdonképpen beveszi az akkor már egyeduralmat élvező nemzeti diskurzusok „ajánlatába” az egyenlőség eszméjét, sőt azt *gratis* „kínálja”, vagyis cserébe semmilyen új követelést nem támaszt. Azt reméli ugyanis, hogy azok, akik demokratikus ajánlatát elfogadják, az ingyenes „extra tartalmat” – a magyar identitást – is magukévá teszik, és hajlandók lesznek önszántukból asszimilálódni.¹⁰³ „Imé mi megkínálunk titeket [nem magyar nemzetiségeket] – írja Kossuth 1846-ban – az értelem, az igazság szolgáltatás, a törvény alkotás, a föld birtok szabadságával; megkínálunk titeket alkotmányos polgárisággal [jogegyenlőséggel], politikai nemzetiséggel [szabadságjogokkal], s mind azon javakkal, mellyekkel ez a haza polgárait elárasztja; s mindezekért nem kívánunk egyebet, minthogy a hazát, melly titeket ezennel ünnepélyesen édes gyermekeiül fogad, s a nemzetiséget, melly titeket politikai nagy korúsággal megajándékoz, szeressétek és velünk egyetemben oltalmazzatok.”¹⁰⁴

¹⁰¹ Érdekes ebből a szempontból (a visszafogott) Mednyánszky Alajos báró 1822-es helyzetértékelése. Véleménye szerint a magyar nyelv tanítását azért kell kiterjeszteni, mert „a Tótok, a Németek, és Oláhok együtt véve számosabbak a Magyaroknál, nyelveik nagyobbban kiterjedt, és az Országnak nagyobb részét fog lalják el”, ami nincs arányban a magyar nyelv jelentőségével: „...a Magyar nyelv divatban, és böcsületben, sőt Országló Nyelv lévén, mellyet minden nemes, birtokos és a Paraszttól magát megkülönböztetni akaró ember beszéllene, mellyben minden lelki Pásztor és Oskola mester jártas volna; az Országló hatalomnak kész eszközei volnának arra, hogy a Magyar nyelvet a köz emberek között is terjeszse.” Margócsy: *A magyar nyelv jelenléte*, 123.

¹⁰² Lásd: Rapant: *Ilegalná mađarizacija*, id. mű. Ez egy hiánypótló, ennek ellenére mindmáig többnyire figyelmen kívül hagyott szöveggyűjtemény. Lásd még: Ormis: *O reč a národ*, id. mű

¹⁰³ A probléma ezzel az ajánlattal (azonkívül, hogy későn jött) az volt, hogy a magyarosítás programjáról nem mondott le. Még Kossuth Lajos és Széchenyi István között sem a magyarosítás a fő kérdés, hanem annak mikéntje. Arra vonatkozóan, hogy a teljes mértékben rendivé váló nyelvmozgalom – az államhatalom ellenállásának, a „horvát” kérdés megoldatlansága és más dinamikáknak köszönhetően – az 1810-es évektől mennyire csak magát ismétli, és retorikai arzenálja egészen a kossuthi fordulatig alig bővül; lásd: Szekfű: *Iratok*, 105–208.; Arató: *A magyar nemesség*, id. mű; úó: *A magyarországi nemzetiségek*, id. mű.

¹⁰⁴ Kossuth Lajos: *A magyar conservatív párt és a nemzetiség. 1846*. In: Magyar szózatok. Hamburg, 1847. 262. Idézi (hivatkozás nélkül) Gergely András: *Kossuth nemzetiségi politikája 1847–1853*. Tiszatáj, 66. évf. (2002), 9. sz. 78–84., itt: 79.

Arra a kérdésre, hogy az 1790-es években a nemzeti diskurzusok miért nem veszik be „ajánlatukba” a jogegyenlőség ígérését, legfőképpen a torzult és mélységesen egyenlőtlen társadalmi szerkezetre hivatkozva válaszolhatunk. A társadalom pár százalékát kitevő, de a javak és kiváltságok nagy részét birtokló gazdag nemesség (a *bene possessionati*) ekkor még határozottan elutasította, hogy ne csak a javakból, hanem a társadalmi felelősségvállalásból is jobban kivége a részét (leszámítva inszurrekciós kötelezettségét és kisebb adóterheit). Egészen pontosan a kor (nemes vagy nemtelen) „politikai vállalkozói” előtt a társadalmi felelősségvállalás és mindenekelőtt a közteherviselés kérdése ekkor még fel sem merült. A *bene possessionati* megnyerése és a nyelvmozgalomban betöltött szerepe miatt a nemzeti diskurzusok „ajánlata” szükségszerűen korlátozott maradt.

Sőt, a nemességhez szóló összes vonzó „ajánlat” ellenére is félt volt, hogy a nemesi támogatás csak időleges és felületes marad. Decsy Sámuel is kifejezte eziránti aggodalmát. Bármennyire is ügyesen mozgott a különböző nemesi beszédmodok regiszterei között, nemcsak a henyé és önző nemesek kritikájának adott hangot, hanem azzal kapcsolatos félelmének is, hogy a nemesség kizárólag önös céljai érdekében fogja a nyelvmozgalmat támogatni, anélkül, hogy annak patrióta céljaival hosszú távon azonosulna: „Nem nemzeti nyelvünkhöz való igaz hajlandóságunk, hanem nemesi szabadságainknak el-vesztésétől való félelmünk indította bennünk ezt a forróságot, és mihelyt amazokat erős fundamentómra állíthattuk, mingyárt el-fogunk nyelvünkről felejtkezni, magyar köntöseinket újobban lehannyuk testünkről, ismét idegen bőrbe öltözünk, idegen életnek modját fogunk követni s betsülni, magunkét pedig meg-útálni.”¹⁰⁵

Nemcsak a kezdeti lelkesedés elpárolgásától kellett tartani, hanem attól is, hogy ha a nemesség (Péczei szavaival) felszáll egyszer a nemzeti (nyelv)mozgalom „hajójára”, és bátran megáll „a habok között”,¹⁰⁶ akkor rajta is hagyja a mozgalmon a bélyegét.¹⁰⁷ Bár ez a megközelítés azt sugallja, hogy egy eredendően közrendű gyökerekkel rendelkező mozgalmat a nemesség később a saját arcára formál, valójában e politikai retorikák nem diakrón, hanem szinkrón módon fejlődtek. Népszerűségük egyik fontos oka, mint erre már többször utaltunk, többszólamúságuk volt, és nemcsak abban az értelemben, hogy sikeresen gyökereztek bele különböző, már ismert politikai diskurzusok retorikai és fogalmi szubsztrátumába, hanem a szerzők és a célközönség szerinti megosztottságuk, illetve retorikai „ajánlataik” ebből következő sokfélesége miatt is. A vita lényege a közösségi identitások újrarajzolása volt a *nemzet* kategóriájának társadalmi kiszélesítése és ezzel párhuzamos etnikai beszűkítése révén – és mindeközben magának a nyilvános politikai vitának a legitimálása.¹⁰⁸ Különböző társadalmi rangú, különböző víziókkal és ambíciókkal rendelkező, de a politikát egyaránt befolyásolni szándékozó emberek (férfiak) először léptek fel a nyilvánosság régi és új – csak részben intézményesített – fórumain mint beszélgetőtársak.¹⁰⁹ Decsy „mi-beszéde” másról

¹⁰⁵ Decsy: *Pannóniai Fénisz*, 142–143.

¹⁰⁶ Vö. *Mindenes Gyűjtemény*, 3. évf. 19. sz. (1790. márc. 6.) 289. és uo., 18. sz. (1790. márc. 3.) 285.

¹⁰⁷ Lásd Péczei már idézett cikkét (85. jegyzet).

¹⁰⁸ Legyen szabad itt korábbi tanulmányunkból idézni: „*The function of Latin as one of the focal points of the nobility’s collective identity, and at the same time a vehicle for integrating intellectuals into the higher echelons of society (being an integrative and exclusive force at the same time), had served the nobility and the mobility of society well for many centuries. However, by the end of the eighteenth century this was no longer the case and Magyar already had greater integrative potential than Latin, while being exclusive in a different way.*” Almási–Šubarić: *Introduction*. In: Almási–Šubarić (eds.): *Latin at the Crossroads of Identity*, 16.

¹⁰⁹ A *nemzet* nyelvi–kulturális definíciója ugyan elvileg gendersemleges, a nőknek a politikai „nemzetbe” való beemelése lassú és kevésbé kutatott folyamat. A kirekesztést például arra hivatkozva is

se szólt, mint egy új politikai közösség létrehozásáról, mely egyben az ő közössége is, vagyis saját (meritokratikus és tudásalapú) értékeit is megjeleníti, és képes ezekre az értékekre építve az országot dinamizálni. Decsy számára a magyar nyelv felemelése éppen ezeknek az értékeknek a politikába való integrálása miatt volt fontos.

A nemzeti (nyelv)mozgalomban a (kis)nemesség befolyását Decsyhez hasonlóan belülről kritizálta *A nemzet csinosodásának* a szerzője is, a kálvinista lelkészi családból származó Kármán József író és publicista.¹¹⁰ 1794-ben született esszéjében Kármán már a nemzeti nyelvmozgalom és nemzeti diskurzusok kritikáját nyújtja. Véleménye szerint a mozgalom visszaélt a nemzeties beszédmódokkal, anélkül, hogy igazi kulturális forradalmat hozott volna magával. Röviden megfogalmazva, Kármán szerint sok a szöveg, de kevés a tartalom.¹¹¹ Amikor megállapítja, hogy „a nyelv nem tudomány, a szó, beszéd nem bölcsesség”, akkor csupán egy különösebb magyarázatot nem igénylő közhelyre hívja fel a figyelmet, amelyről magyar kollégái valami miatt egyre inkább hajlamosak voltak megfeledkezni. Kármán szerint a nemzeti nyelv mozgalmának (kisnemesi) szónokai folyamatos önáltatás és öndicséret szócsövei és áldozatai. Megbocsáthatatlan hibájuk, hogy „kényeztetik nemzetünket”. Míg a magyar nyelv és irodalom ajnározásának se vége, se hossza, eredeti írókat nagyítóval se lehet találni – állítja Kármán. „A magaszeretet erőt vesz ott, ahol önnön belső titkos ítéletünket sok csalfa száj visszahangoztatja.”¹¹²

A nemesség ennél lényegesen erősebb kritikájával a mozgalmat kívülről bíráló nemesi származású Berzeviczy Gergely munkáiban találkozunk. A Martinovics-összeesküvés után Kakaslomnicra visszavonuló, jellegzetes *hungarus* értelmiségi Berzeviczy 1807-ben Napóleon teljes győzelmében bízva új alkotmány kidolgozásába fogott, és francia nyelven arra biztatta a császárt, hogy vegye át a hatalmat Magyarországon. Az alkotmányterv preambuluma végén kitért a magyar nemesség önzésének kérdésére. Véleménye szerint az új nemzeti diskurzusok kizárólag a kisnemesi osztályérdekek kiszolgálásáról, illetve a valós problémák elfedéséről szólnak: „Magyar nemzetről beszélnek, de tudni kellene ennek a szónak igaz értelmét. A nemesség érdeke szülte azt az axiómát, hogy a magyar nemzet a nemesek testülete, amely körülbelül 300 000 lélek. De ez nem a nemzet, mert az 7 millió lélek, nem is magyar, mivel a németek, tótok [szlovákok], görögök [szerb ortodoxok], oláhok [románok], rusznyákok [ruszinok] stb. összesen sokkal számosabbak. Olyan, mint hajdanában a szent római birodalom, mely nem volt sem szent, sem birodalom, sem római. Ezért nem a magyar nemzetről kell szólni, hanem a magyar királyságról. [...] Mindazonáltal mindazok, akik csak külön érdeküket tartják szemük előtt, nem győzik hangoztatni hazájuk páratlan boldogságát. Kétségtelen, hogy örömet lehet élni Magyarországon, különöst a nemességnek, mely vendégszerető, fényűző, szívesen társalgó. De vajon ebben álljon-e egy állam kiválósága?”¹¹³

igazolni lehetett, hogy a nőknek nincs elég tudásuk a magyar mint politikai nyelv műveléséhez. Lásd: Hámori Péter: *Férfiak és nők „egy nemes politicumi Testben”*. Bárány Péter röpirata a nők választójogáról (1790). Korall, 8. évf. (2007) 27. sz. 193–204.

¹¹⁰ Az esszé kritikai kiadása: Kármán József: *A' Nemzet' Tsinosodása*. In: Szilágyi Márton (szerk.): *Első folyóirataink: Uránia*. Debrecen, 1999. 302–316. Lásd: Szilágyi Márton: *Kármán József és Pajor Gáspár Urániája*. Debrecen, 1998. Különösen: 297–325. Lásd még: Almási–Šubarić (eds.): *Languages, Identities*, 5, 1, 3.

¹¹¹ Ez a kritika többek között Széchenyinél fog visszatérni a „szájhazafik” és „tényhazafik” (vagy „tethazafiak”) megkülönböztetésében. Lásd például: Lackó Mihály: *Széchenyi és Kossuth vitája*. Budapest, 1977. 238.

¹¹² Kármán: *A' Nemzet' Tsinosodása*, 302.

¹¹³ Marczali Henrik: *Berzeviczy Gergely Napoleon számára készült magyar alkotmánytervezete 1809*. Budapesti Szemle, 231. sz. (1933) 189.

Hasonlóképp értelmezte a szerb Jakov Sećanac 1790-ben a rendek nyelvi követeléseit és általában a rendi kiváltságokat. Véleménye szerint ezek célja a *natio Hungarica* privilegizált státusának megőrzése, illetve a nem magyar *natiók* (értsd a szerb nép) feletti hegemoniájának a bebetonozása: „Európának bizonyos részén vannak olyanok, akik ragaszkodnak ahhoz a nevenséges téveszméhez, hogy egy nemzet megérdemelten uralkodhat egy másik nemzet felett, miközben vélt vagy valós kiváltságainak nagyobbik részét érthetetlen jogi csűrrel-csavarással rejtegeti úgy, hogy az köszönő viszonyban sincs a természetjoggal vagy a nemzetek jogával. Nem szégyellik e mocskos előnyüket ebben a felvilágosult korban a legjobb királyok előtt sem.”¹¹⁴

Csapó Imre, a Habsburg kormány titkos ügynöke többek között szintén a nemesség céljaira hivatkozott, amikor megpróbálta a nyelvmozgalom sikerét értelmezni. Véleménye szerint a mozgalom elsősorban arra irányult, hogy „a) egy közös nyelv köteléke által jobban összekösse az ország különböző nemzeteit, b) biztosítsa az őshonos [magyar] lakosság [*Eingeborenen*] befolyását az ország ügyeire és kormányzására, és következésképpen c) növelje a nemesség fontosságát, de ennél is fontosabb, hogy biztosabb alapokra helyezze az alkotmányt [Magyarország részleges politikai önállóságát], melyet a véleményük szerint a német hatás következtében fokozatosan megváltoztathatnának és emiatt, úgy látják, védelemre szorul.”¹¹⁵

E vélemények nemcsak a mi narratívánkra, hanem korábbi megközelítésekre is hatottak. A kor egyik legkiválóbb szakértője, Poór János például a rendek és az udvar közötti *status quo* megőrzését mindkét fél közös érdekeként írja le. Véleménye szerint a rendi „séremlекtől” zajos országgyűlések végső soron e *status quo* megőrzéséről szóltak. A rendek diétáról diétára, újra és újra lenyelték az ország gazdasági-politikai függésének keserű piruláját, cserébe viszont sohasem merült fel az, hogy „a lakosság 90 százaléka Magyarországon nem számít állampolgárnak, sőt embernek sem, hogy netán némi beleszólást kellene biztosítani neki a róla hozott döntésekbe, hogy a nemesi előjogok túrhetetlenek, hogy léteznek olyan fogalmak, mint szabadság, tulajdon, közteherviselés, népképviselő, törvény előtti egyenlőség.”¹¹⁶

Hiba lenne mégis arra a következtetésre jutni, hogy a nemzeti diskurzusok kizárólag a nemesi érdekek kiszolgálásáról szóltak volna, még akkor is, ha a magyar nyelv bevezetése és elterjesztése mellett felszólalók tekintélyes része nemes volt. Nemcsak azért, mert a nemesség mellett, mint láthattuk, rengeteg nem nemes is bekapcsolódott a diskurzusba, hanem mert a nemesség Magyarországon olyan tág kategóriának számított, amely csak bizonyos (kisnemesi) rétegek számára jelentette a közösségi identitás *legjelentősebb* forrását. A kritikus Berzeviczy is nemes volt, de a Kazinczy- vagy Bessenyei-féle nemes tollforgatók identitásában sem a nemesi státus számított a fő motívumnak. Fontosabb volt „értelmiségi” öndefiníciójuk és önreprezentációjuk, hogy életüknek volt egy a nemesi társadalmon túlmutató közösségi dimenziója, hogy tenni akartak azért az éppen csak születőben lévő nagyobb virtuális közösségért, amelyet a „nemzet” szóval fejeztek ki, hogy elsősorban ehhez a maguk által is kreált „nemzethez” kívántak lojálisak maradni, és a közbeszéd „nemzeti” kereteinek

¹¹⁴ [Sećanac, Jakov]: *Rede vor Eröffnung der illyrischen Nationalversammlung. Gehalten zu Temeswar in einem Zirkel der Eingeweihten.* [S.l.], 1790. Vö. Almási–Šubarić (eds.): *Languages, Identities*, 5,3,3,1. fej.

¹¹⁵ Szekfű: *Iratok*, 294.

¹¹⁶ Poór: *Adók, katonák*, 237., de lásd a 233. oldaltól. Lásd még: Almási–Šubarić: *Languages, Identities*, 6,1,1. fej.

retorikai és kognitív alakításával akarták a politika és az ország jövőjének alakulását befolyásolni.¹¹⁷

A másság, a magyarosítás és a diszkrimináció problémái

A „nyelvében egységes nemzet”, vagyis az etnikai homogenizáció programját sokféleképp lehetett legitimálni, de talán a legnyilvánvalóbb ezek közül a fraternitás, vagyis a jövőbeli egység és egyetértés hangoztatása volt: „Ha valaki kíván a’ magyarok után, avagy a’ Magyarokkal bődögnülni, az tartozik *mindenekben* magyar lenni, hogy így minden részrevonás elvágassék és *a szükséges eggyesség* helyre-hozattathassék.”¹¹⁸ Jóllehet a pamflet anonim szerzője, a már korábban említett Kis József a „mindenekben magyarságon” elsősorban a magyar nyelv használatára gondolt, magának a diskurzusnak a logikájából is következett, hogy a nyelvi egységet bármikor ki lehetett terjeszteni más szokásokban való egyezésre, melyek között a (nemesi) öltözködés és viselkedés volt a legfontosabb.¹¹⁹ Az, hogy a közös nyelv a különböző embereket összeköti, nem szorult különösebb magyarázatra, és a magyar nyelv bevezetésének ellenzői sem vitatták. Az idegenekkel való mindennapi érintkezésünk során folyamatosan a másik emberhez való közelség vagy a másik embertől elválasztó távolság jegyei után kutatunk. A nyilvánvaló külső jegyek közé tartozik a bőrszín, a viselkedés, az öltözködés és a nyelv.¹²⁰ A nyelvmozgalom (és maga a nacionalizmus) egyik ideológiai üzenete az, hogy bizonyos külső jegyek egysége révén az emberek között egység, béke és harmónia lesz. Tény, hogy kevesen hangoztatták, mint Kármán József, hogy a szó és a beszéd önmagában még nem „bölcesség”, hogy nem az a kérdés, milyen nyelven, hanem hogy mit mondunk. A mozgalmat ellenző nem magyarok is valós problémának érzékelték az ország nyelvi-kulturális töredezettségét. A közös nyelvhasználat számukra is az egyik nyilvánvaló megoldásnak tűnt – ellenállásuk erőtlensége részben épp abból fakadt, hogy vagy ugyanannak a politikai paradigmarendszernek a keretein belül mozogtak, vagy az általuk használt fogalmi keretek nélkülözték az eredetiséget és a meggyőző erőt. Vagy azzal érveltek, hogy a nyelvi egység megvalósítása Magyarországon lehetetlen feladat, vagy azt hangsúlyozták, hogy az erőszakos és igazságtalan nyelvi homogenizáció semmit sem old meg, sőt inkább csak elmérgesíti a helyzetet, kölcsönös gyűlölethez és fékezhetetlen indulatokhoz vezet. Amikor 1808-ban

¹¹⁷ Vö. Bíró: *A legnagyobb pennaháború*, 1–120. Joseph Rothschild szerint az a kérdés, hogy a „politikai vállalkozók” a vallási, nyelvi vagy faji megkülönböztetés alapján mobilizálnak, lényegében irreleváns, hiszen bármelyiket az etnikai mobilizáció vagy politizálás szakrális középpontjává lehet avatni, és ez a folyamat többé-kevésbé ugyanolyan, függetlenül attól, hogy melyik elkülönítő „jelet” választjuk ki. Rothschild, Joseph: *Ethnopolitics: a Conceptual Framework*. New York, 1981. 98.

¹¹⁸ Kis: *A’ nemes magyar nemzethez*, 14.

¹¹⁹ Vö. Maxwelllel, aki külön tárgyalja a nemzeti dohány, nemzeti bajusz, nemzeti bor, nemzeti szexualitás stb kérdéseit. Maxwell: *Everyday Nationalism*, id. mű.

¹²⁰ Érdemes e tekintetben Báróczi Sándort idézni: „Hid meg, Barátom, hogy, öltezet, Haza, nyelv, valás, és sentimentum az a’ lántz, mely össze szokott bennünket kötni. Ved-fel tsak ezt a’ példát: Valamely gyülekezetben látz meszszúzen magadhoz hasonló öltözetű embert, ugyé hozzája közzelitesz, meg tudni ki légyen; magad nyelvén szollasz hozzája, örülsz ha azon kapsz feleletet; tudakolod hovávávaló légyen, ’s ha meg érted hogy veled ugyan azon egy Tartományból, környékből, vagy éppen helyséből való, már hajlandósággal viseltetel hozzája; Religioját a’ magadéhoz hasonlót értvén, mingyárt nagyob bizodalmad vagyon benne; ha, pedig, végtére, tovább véllevaló társalkodásadban, a’ magad sentimentumait tanáloed benne, úgy osztán barátokká lésztek.” [Báróczi Sándor]: *A védelmzett Magyar Nyelv*. Bétsben, 1790. 43–44. Lásd még: Duszak, Anna: *Us and Others: An introduction*. In: uő (ed.): *Social Identities Across Languages, Discourses and Cultures*. Amsterdam, 2002. 1–27.

Christian Heyser, a brassói lutheránus iskola vezető tanára, egyben német költő és drámaíró II. József nyelvrendeletére huszonnégy év távlatából visszaemlékezett, megjegyezte, hogy nincs annál nehezebb feladat, mint „egész népeket változtatni meg és forrasztani egybe”.¹²¹ Rendkívül veszélyes a magánszférához, az érzelmekhez és az egyéni identitáshoz oly szorosan kötődő jelenséget, mint a nyelvhasználat jogi eszközökkel befolyásolni: „Röviden, minden ember szorosan kötődik az apáinak nyelvéhez, és kellemetlen és gyűlöletes számára, ha e nyelv használatában bárhogy is korlátozzák. Ha valaki a magyar nyelvet az általánosan használt, uralkodó nyelvvé, a közügyekben használatos egyetlen hivatalos nyelvvé, sőt az általi oktatás nyelvévé szeretné tenni, akkor ahelyett, hogy azt gyorsan és könnyedén elterjesztené, csak annyit érne el, hogy a többi nemzettel (melyeknek a száma sokkal magasabb) megutáltatná ezt a nyelvet. Ez az utálat pedig a nyelvről könnyedén az emberre szállna, amint ez a némettel történt. Így aligha lehetne elérni azt a célt, amelynek érdekében eredendően egyetlen uralkodó nyelvnek a bevezetését kívánták, vagyis a polgárok közötti egység megerősödését.”¹²²

Talán könnyű volt okosnak lenni 1808-ban, túl az országos szintű magyarosítási törekvések tapasztalatán és a nem magyar etnikumok egyre öntudatosabb tiltakozásán. E tapasztalatok hiányában az 1790-es évek elején még számtalan oka lehetett annak, hogy a magyarosítás programja ne tűnjön megoldhatatlan problémának, különösen a magyar nemesség számára. A téves helyzetmegítélés első oka az volt, hogy a „nemzetet” reprezentálni hivatott diéta, ahol az alsóházban már több évtizede magyarul beszéltek, és a követek többsége értett és beszélt is magyarul, teljesen hamis képet nyújtott az ország társadalmi és etnikai helyzetéről.¹²³ De a vármegyék politikai közössége is hamisan képezte le a valóságot. Egyes északi, szlovák (és természetesen horvát) vármegyéktől eltekintve a magyarul beszélő vagy legalábbis értő nemesek itt is szinte kizárólagosságot élveztek. Jóllehet a nyelvmozgalom ellenzői folyamatosan a statisztikai adatokra hivatkoztak, és nem győzték hangsúlyozni, hogy a magyarok mennyire kisebbségben vannak az összes többi etnikai csoporthoz képest, kérdés, hogy a magyarul beszélő nyilvánosság meghallotta-e (és meghallgatta-e) ezeket az érveket, és ha igen, hihetőnek és meggyőzőnek találta-e.¹²⁴ Számos nem magyar anyanyelvű kortárs ekkor még viszonylag erős *hungarus* identitása és a *Magyar* Királysághoz való kötődése tovább torzította a magyar anyanyelvűek valóságról alkotott képét: ha ezek az emberek magyaroknak hívják magukat és magyarokként érznek, akkor miért nem hajlandók magyarul megtanulni?¹²⁵ Ahhoz, hogy a nem magyarul beszélők anyanyelvi jogait és követeléseit a

¹²¹ „Es giebt gewisse Dinge in der Welt, welche die ewige Vorsicht sich allein Vorbehalten hat, und zu diesen gehört auch das Unternehmen, ganze Völker umzuwandeln und zusammen zu schmelzen.” [Heyser, Christian]: *Soll und kann die ungarische Sprache zur einzigen Geschäftssprache im Königreich Ungarn ... gemacht werden?* Preßburg, 1810. 7. Vö. Almási–Šubarić (eds.): *Languages, Identities*, 7,3,4. fejt.

¹²² Heyser gondolatainak egyik lehetséges forrása Keresztury József (anonim) műve: *Josephus II in campis elysiis. Somnium Eleutherii Panonii*. S.l., 1790. 55–56. A könyv értelmezéséhez lásd: Almási–Šubarić: *Languages, Identities*, 3,1,8–9. fejt.

¹²³ A diéták nyelvhasználatához lásd: Szijártó M. István: *A diéta. A magyar rendek és az országgyűlés 1708–1792*. Keszthely, 2010. 132–135.

¹²⁴ Kisfaludy Sándor számára például sokkoló volt megtudni, hogy a magyarok etnikailag kisebbségben vannak az országban, és ez állítólag erősen hatott a gondolkodására. Miskolczy Ambrus: *A felvilágosodás és a liberalizmus között. Folyamatosság vagy megszakítotttság? Egy magyar történelevita anatómiája*. Budapest, 2007. 35–40.

¹²⁵ Ez a kérdés újra és újra felmerült. Vö. például Almási Šubarić (eds.): *Languages, Identities*, 4,2,9. fejt.

magyarosítás szorgalmazói meghallják, a németet és a horvátot leszámítva olyan nyelveknek kellett volna jelentőséget tulajdonítaniuk, amelyeket szolgálai nyelveknek tartottak, és olyan etnikai csoportokat kellett volna komolyan venniük, amelyek politikai közösségként még nem voltak fenn teljesen a térképen: nemcsak testületi kiváltságoknak voltak híján, hanem nagy többségében a „harmadik rendhez” tartoztak, és „nemzeti” tudatosodásuk is csak a kezdetén tartott. Még azon kevesek előtt is, akik sokat utaztak vagy Magyarország nyelvi sokféleségéről más okból rendelkeztek saját tapasztalatokkal, az az axióma, hogy „Magyarország Magyarország, és aki itt él, tanuljon meg magyarul” szinte „[szemantikai] igazságként adta magát” – amint azt az egyik figyelemreméltó kritikus, Johannes Molnar is megjegyezte.¹²⁶ Minthogy ezt az országot történelmileg mindig a magyar anyanyelvűek uralták, logikusnak tűnt, hogy „nemzeti nyelve” a magyar legyen. Ami nem volt logikus, hanem – mint említettük – ideológiai konstrukció, az az, hogy az országnak egy nemzeti nyelve lehet csak – hogy nyelv, nemzet és állam azonosak.¹²⁷

Ezek az érvek többé-kevésbé megmagyarázni látszanak, hogy az erőszakos magyarosítás programja, amely a magyar nyelvet az oktatási és a politikai szféra kötelező és szinte kizárólagos elemévé kívánja tenni, miért válik politikai axiómává, és miért oly kevés – legalábbis kezdetben – a mozgalmon belüli vitatkozó hang.¹²⁸ Egyvalamiről azonban ne feledkezzünk meg. Amikor 1790-ben a rendek a magyar nyelvű oktatás és közigazgatás bevezetését követelték, és lényegében II. József nyelvrendeletének módszereit szorgalmazták, a jelek szerint tökéletesen megfedkeztek arról a húsba vágó és érzelmileg felkavaró traumáról, amelyet hat évvel korábban a német nyelv bevezetésekor átéltek.¹²⁹

Az ország jövője szempontjából az erőszakos magyarosítás programja legalább annyira veszélyes volt, mint az, hogy a lazán definiált „idegenség” és „másság” a politikai diskurzu-

¹²⁶ Az ország megnevezésében (öndefiníciójában) szereplő *magyar* jelző nem kevés problémát okozott az országhoz és saját nemzetéhez is húneked maradó nem magyarok számára. A németek például az Unger/Ungar, unger/ungarn fogalom párokkal igyekeztek a magyarokat a hungarusoktól megkülönböztetni, de lásd a német „ungarisch” / „madjarisch” és a szlovák „Uhorsko” / „Madarsko” megkülönböztetéseket is. Huzgalyman mutatja be e problémát Maxwell: *Everyday Nationalism in Hungary*, 1. fejezete („Hungary’s national name”).

¹²⁷ Lásd ehhez Szűcs Jenő fejtegetését a nemzet modern fogalmának ideológiai alapvetéseiről: „...az egyik ilyen tétel (ill. következmény), hogy minden ember *egy bizonyos nemzethez* tartozik [...], s viszont: minden nemzetnek az azt alkotó individuumok elvileg egyenlő tagjai. [...] A másik maga a nemzeti szuverenitás merőben új koncepciója [...] Végül a szóban forgó modell értelmében a nemzet par excellence politikai lojalitás tárgya, sőt e viszonylatok közt domináns helyet foglal el a lojalitások konfliktusa esetén.” Szűcs: *Nemzet és történelem*, 208–209.

¹²⁸ A türelemre és az erőszak elkerülésére figyelmeztető hangok sohasem hiányoztak, de 1807-re már elég nagy bátorság kellett ahhoz, hogy valaki visszafogottságot és tapintatot követeljen. (Lásd Szerdahelyi György Alajos esetét, akit körülbelül „lehazaárulóztak” diétai beszéde után, és azt kiabálták, hogy akinek ilyen hozzáállása van a magyar „nemzethez”, az nem méltó „magyar” egyházi titulus viselésére. Almási–Šubarić (eds.): *Languages, Identities*, 6,4,1–3. feje.) A vita később már a magyarosítás paradigmáján belül folytatódik, mint például Kossuth és Széchenyi között.

¹²⁹ Az az 1848 előtt el nem ért cél, hogy a magyar nyelv az oktatásban kötelezővé váljon, sőt a magyar legyen az oktatás alapnyelve – akármilyen módozatokban is képviselték –, már a kezdet kezdetétől magában hordozta a magyarosítás programját. Az 1790–1791-es diéta nyomán felállított „rendszeres” bizottságok oktatásügyi ajánlásai alapján a helytartótanács 1793-ban már azt javasolja, hogy a latinul folyó kisgimnáziumi továbbtanulásra felkészítő nagyobb népnyelvi (ún. triviális) iskolákban is magyarul folyjék az oktatás, sőt a továbbtanulást is a megszerzett magyar tudástól tegyék függővé. Ezt a javaslatot a magyar kancellária azzal utasította vissza, hogy a magyar tanulásnak a hivatali karrierhez való felkészítésről kellene szólnia, ezért nem vonatkozhat az iskola olyan szintjeire, amelyek célja általános ismeretek átadása. Lásd: Szekfű: *Iratok*, 262–265.

sokban kulcsszerepet kaphatott, és megszületett az idegenellenesség új konceptuális legitimitációja. Ott, ahol még a „nemzet karakterét” is részben a magyar nyelv sajátosságaiból vezették le (nem csoda, hogy a „halzsíros” lappokkal való rokonság elmélete nem sok szimpátiára talált),¹³⁰ a „befogadás” és „kirekesztés” egészen új kritériumaival kell számolnunk. A saját csoport (az *in-group*) újraírása során automatikusan újraíródott a másik csoport (az *out-group*) is, ahová immáron a magyarul nem beszélők/gondolkodók/öltözők/stb. széles táborába tartozott, akik így a „nemzetből” kénytelen-kelletlen kiszorultak. Ők voltak az új „mások”, az új „idegenek”, függetlenül attól, hol éltek: Eperjesen, Pesten vagy Bécsben.¹³¹ Bár a magyarok többsége (és ezen belül, mint általában, *elsősorban* a felsőoktatásba bekapcsolódó vagy a hivatali helyekért rivalizáló magyar férfiak szűk csoportját értjük) a hazai németajkúak csoportjaiban és az osztrákokban látta az „ősidegent”, a fogalmat könnyű volt minden más nem magyar idegenre kiterjeszteni, különösen a Kárpát-medencében letelepült „idegenekre”, függetlenül attól, hogy a közelmúltban vagy a távoli régmúltban érkeztek.

Annak ellenére, hogy a „másság” kérdése kódolva volt az új nemzeti diskurzusokban, a szemantikai kódok aktiválása a körülményektől függött, és távolról sem volt minden helyzetben szükségszerű. A nyelvi-fogalmi konnotációs lehetőségekkel azonban, jól tudjuk, könnyű visszaélni. Még a nyelvmozgalom visszafogott támogatói – mint például az etnikailag vegyes területeken nevelésködő Vályi András – sem tudták a nemzeti diskurzusok kategóriarendszerébe kódolt kirekesztő logika csapdait minden esetben elkerülni. Vályi esetében még azt sem mondhatjuk, hogy e csapdákbá nemesi származású célközönsége kedvéért sétált bele, hiszen épp ő hangsúlyozta, hogy valakinek a születése (születési helye) sokkal kevésbé számít, mint „a’ Magyar nyelv, a’ nemzeti ruha, és kiváltképpen a’ hazafiúi igaz indulat”. Ezekhez képest a születés csak konfliktus forrása, amely „csak külömbséget okoz a’ *Jövevények, Lakosok, gyött mentek, hideg Hazafiak*, és a’ *valóságos Magyarok* közt”.¹³² Nem lehet kétségünk afelől, hogy Vályi „valóságos magyarjai” úgy öltöztek, mint a magyar nemesek, és úgy beszéltek és éreztek a haza iránt, mint ő maga.

Mindennek ellenére az „azonosság” és a „másság” új fogalomrendszeréből még nem következett feltétlenül a magyarosítás programja (kiváltképp nem annak erőszakos formája); még akkor sem, ha a nemzeti diskurzusok logikájába beleillett. Más ugyanis a „nemzeti egységről” nyelvi-kulturális kritériumok alapján beszélni, és megint más hatékony lépéseket is tenni a „mi-csoport” (a „magyarság”) kiterjesztése végett. Első ránézésre nem is egészen érthető, hogy a magyarul beszélő nemesség miért lett volna érdekelt a magyarosítás programjában, ami elviekben a saját csoportjának a kiterjesztését is jelentette volna. Ha az „idegenek”

¹³⁰ A lapp–magyar rokonság felmerülésének és elutasításának vonatkozásában lásd legújabban: Aspaas, Per Pippin – Kontler, László: *Maximilian Hell (1720–92) and the Ends of Jesuit Science in Enlightenment Europe*. Leiden, 2019. Bár a nemzeti karakter és nyelv közötti mély összefüggésekben sokan hisznek – még az 1805-ös diéta hivatalos naplója is megerősíti, hogy „A’ Magyar Nyelv a’ Nemzetnek tulajdonságával, vagy-is karakterével egybe vagon szerkesztetve, és e’ tartya fel valóban a’ Nemzetet”, sőt a korábbi horvát bán Balassa Ferenc is kijelenti, hogy „*die Sprache, welche eine Nation redet, bestimmt einen wesentlichen Teil ihres moralischen Charakters*” –, nem mindig világos, hogy mit is értettek pontosan ez alatt. Annyi azonban biztos, hogy a magyar „nemzet” karakteréhez, amelyet republikánus politikai szótárból vett jelzőkkel volt szokás jellemezni (bátor, harcoss, bőkezű stb.), a lapp nyelvi rokonság elmélete nem igazán passzolt – akkor már sokkal inkább a harcoss és férfias hunokkal való nyelvi-történeti rokonság eszméje. Lásd: *Naponként-való jegyzései az 1805dik [...] Magyar Ország Gyűlésének*. Pozsony, [1806]. 57; Szekfü: *Iratok*, 268.

¹³¹ Nota bene, a gyakori „idegen” szónak is sok jelentése volt, bizonyos kontextusokban utalhatott egyszerűen a „műveletlenre” vagy a „nem nemesre”.

¹³² Vályi: *A Magyar Nyelvnek hathatóságáról*, 6.

hivatalviselése előtt az utat valóban le akarta volna zárni, akkor a magyar államnyelv bevezetésével párhuzamosan inkább a magyarul beszélők számának a korlátozásában, nem pedig a növelésében volt érdekelt. Tény azonban, hogy míg a lehetséges negatív következmények a távoli jövőre vonatkoztak, addig a magyar nyelv hivatalossá tétele és a magyarosítás haszna sokkal kézzelfoghatóbb volt.

Ha meg akarjuk érteni, hogy miben állt a magyarosítás közvetlen haszna, mindenekelőtt érdemes megfontolni, hogy a „jelenségek »rendező elvévé«” vagy „az egyéni és közösségi cselekvés meghatározó értelmezési keretévé” váló nemzeti diskurzusok nemcsak a szavak és fogalmak szintjén jelentettek változást, hanem ennél sokkal többről volt szó: a gondolkodás és cselekvés kereteit is kijelölték. A nemzeti diskurzusok vonzerejét részben éppen az adta, hogy képesek voltak a „nemzetet” mobilizálni, „felébreszteni”, „serkenteni”. Az ideológiai szintre emelt patriotizmus a politikai cselekvés új formáit és szintjeit legitimálta. A diéta minden korábbit meghaladó mértékben vált a patrióta versengés színpadává. Ez volt az a nyilvános tér, ahol a hazaszeretetből a legnagyobb politikai tőkét lehetett kovácsolni, és a „hazát” szolgáló politikai cselekvést leginkább meg lehetett vitatni és tervezni. A patrióta versengés másik fontos színterét a vármegyei közgyűlések adták. Miután a diéták a magyar nyelv hivatalossá tétele és elterjesztése érdekében tett „hazafias” törvényjavaslatait az „idegen” érdekeket szolgáló Habsburg-kormányzat rendre visszautasította, a magyarosítás a vármegyék szintjén tudott leginkább a politikai élet szervező elvévé válni. Az illegális vármegyei magyarosításnak ugyanakkor volt egy távolabbra mutató politikai dimenziója is. Minthogy az ez irányú szándéknak a bécsi udvar mereven ellenállt, a kormány tiltása ellenére megvalósuló politikai program a „szuverén nemzet” akaratát és tetteit szimbolizálta. Ennél is fontosabb volt, hogy a magyarosítás a diéták közti szünetek „holt időszakában” is a vármegyei politikai életének szervező erejévé válhatott, sőt képes volt a politikai cselekvésbe korábban passzívnak mutatkozó embereket is bevonni. Végül pedig kiválóan alkalmas volt a járások és falvak feletti vármegyei ellenőrzés kiterjesztésére és megerősítésére, vagyis volt egy fontos – a kora újkori konfesszionalizációra emlékeztető – modernizációs (értsd központosító) potenciálja. Így értelmezhetjük például Hont vármegye 1806-os döntését, amely a szolgabírákat tette felelőssé azért, hogy „az újonnan befogadandó oskolamesterek vagy úgynevezett községek jegyzői [...] magyarul tudjanak”.¹³³ Sőt, a magyarosítás szándékának ürügyén még az egyházi szféra befolyásolására is kísérletet lehetett tenni. Ugyanez a vármegye például elrendelte, hogy azokban a falvakban, ahol a hívők egy része magyar volt, a „szokott isteniszolgálatoknak minden második vagy harmadik vasárnapokon változtatva magyar nyelven való tételre járásbeli szolgabíró urak az illető egyházi igazgatók befolyásával hathatóan reábirják”.

Záró gondolatok

A fentiekben arra tettünk kísérletet, hogy a magyarországi nacionalizmus kezdeteit a politikai diskurzusok 18. századvégi hirtelen változásán keresztül közelítsük meg. Nem a nacionalizmus s még csak nem is az etnikumok vagy nemzetek állnak megközelítésünk középpontjában, hanem a nyelv fogalmi készletének átértelmeződése és átrendeződése, a nyelv valóságot (gondolkodást és tetteket) konstruáló hatalma.

A legtöbb hagyományos nacionalizmus-megközelítéssel szemben eljárásunknak, véleményünk szerint, több előnye van. Az egyik az, hogy lényegesen nagyobb interpretációs potenciállal rendelkezik, mint azok a korábbi kutatások, amelyek a nacionalizmus

¹³³ Rapant: *Ilegalná mađarizacija*, 66.

„előretörését”, „kifejlődését” a kapitalizmussal, az iparosodással, a modernizációval, a nyilvánosság szerkezetének megváltozásával és hasonló jelenségekkel és történeti folyamatokkal kívánják magyarázni. A kapitalizmus és a modernizáció nehezen definiálható fogalmi nem tudják a nacionalizmus mint modernkori jelenség hirtelen megjelenését kellőképpen megmagyarázni. Ez különösen igaz a magyarországi helyzetre, ahol, mint hangsúlyoztuk, rendkívül gyorsan végbemenő nyelvi–gondolati paradigmaváltásnak lehetünk a tanúi. Nem akarjuk ezeknek a megközelítéseknek az érvényességét kétségbe vonni, hanem arra szeretnénk felhívni a figyelmet, hogy a magyarországi történések tükrében ezek nem bírnak elegendő magyarázó erővel. Igaz ugyan, például, hogy a nyilvánosság szerkezetének megváltozása nagyon is számított a nemzeti diskurzusok megjelenésében, vagy hogy a politikai diskurzusok és az őket megszabó gondolati sémák alakulására, elterjedésére és népszerűségére számtalan „valós” tényező is hatott (az ideák, vágyak és „ajánlatok” mellett). E hatások azonban leginkább társadalmiak, illetve politikaiak és az egyéni és csoportos érdekek vektormezőjén bekövetkező átrendeződésekben foghatók meg. A nyomtatott sajtó megnövekedett szerepe vagy a nyilvánosság új tereinek kifejlődése is elsősorban az új társadalmi igényeket és a politikába bekapcsolódni kívánó új (heterogén) társadalmi csoportok megjelenését tükrözi.

Diskurzusközpontú megközelítésünk másik előnye az, hogy a nemzetet nem tekinti eleve adott történeti tényezőnek, hanem hangsúlyozza konstruált, „elképzelt” voltát. Nem arról van szó, mint ami a 19. századi esszencialista megközelítésben, de a modern szakirodalomban is gyakran felbukkan, vagyis hogy volt egy organikus maggal (esszenciával), cselekvőképességgel (*agency*-vel) felruházott „nemzet” – vagy „etnikum” –, és ez szökkent szárba, majd terebélyesedett ki a 18–19. század folyamán, sőt öntudata és nacionalizmusa egészen a fasizmusig erősödött. Ez az esszencialista, történeti folytonosságot hangsúlyozó megközelítés eltekint az egyéni lojalitások és identitások komplexitásától, rugalmasságától és folyamatos változásától. Eltekint attól, hogy a valóságot szervező fogalmi és diszkurzív rendszerek plurálisak, és az egyén ezek között tetszése szerint válogathat. Eltekint attól, hogy a nyelvi és kognitív „valóság” milyen törekeny rendszert képez, milyen könnyen befolyásolható, és ennek milyen súlyos következményei lehetnek. A mi értelmezésünkben a *nemzet* fogalma egy összefüggő rendszert képező, ideológiai premisszákon nyugvó szemantikai hálóra utal, amely elsősorban a fejekben létezik, és primordiális félelmekhez és vágyakhoz van becsatornázva. Teljes mértékben egyetértünk a középkori etnikumok kiváló szakértőjével, Walter Pohllal, aki szerint „az etnikumot [akárcsak a nemzetet] a legkönnyebben a diskurzusok szintjén kutathatjuk mint a társadalom strukturálásának egyik útját”, vagy Rogers Brubakerrel, aki arra biztat, hogy a nemzetet „mint gyakorlati kategóriát, mint osztályozási sémát és kognitív keretet” tanulmányozzuk.¹³⁴ Ez a diszkurzív megközelítés, amint arra Alexander Maxwell rámutat, megkímél minket a nemzet mint valós társadalmi-politikai közösség meghatározásának a terhetől,¹³⁵ sőt e megközelítés szempontjából az is többé-kevésbé lényegtelen, hogy „etnikumról” vagy „nemzetről” beszélünk-e (mert a „nemzetről” hitelesen csak idézőjelben szólhatunk). Érdekesen illusztrálja ezt Dessewffy József 1808-ban született esszéje, melyben a nyelvkérdés vitájába beszálló gróf a „nemzetiség” (etnikum) és a „nemzet” között próbál különbséget tenni: „Mit tartozik az a' kérdésben forgó tárgyhoz [a magyar nyelv elsődlegességének kérdéséhez], hogy Magyarországot hajdan tótok [szlávok] lakták, és hogy a'

¹³⁴ „Ethnicity can be most easily studied on the discursive level as a way of structuring the social world and of ascribing agency to broad social groups.” Pohl, Walter: *Ethnonyms and Early Medieval Ethnicity: Methodological Reflections*. Hungarian Historical Review, vol. 7. (2018) No. 1. 5–17 (14.); Brubaker: *Nacionalizmus új keretek között*, 26.

¹³⁵ Maxwell: *Everyday Nationalism in Hungary*, 242.

tót [szláv] nyelv és nemzetség kiterjedtebb a' magyarnál? De nálunk nincsen sem tót nyelv sem tót constitutio; 's ha van az valahol, mint p:[éldának] o:[káért] Lengyelországban, igazság hogy ott a' tót nyelv közönséges [hivatalos] nyelvvé váljon. Szomszédjaink, kik nem a' legszerencsésebbek mindenkor az ideák megkülömböztetésében, *öszve szeretik zavarni a' Nemzetségeket a' Nemzetekkel*; e' két dolog pedig felette különböző, a' Nemzetségekből válnak a' Nemzetek. Mi közünk nekünk ahhoz, kiknek eleink 'vérével szerzett' szabad országos alkotmányunk vagyon; kik *Magyar-országban tót, német, rácز nemzetségeket ismerünk, de nem tót, német, rácз nemzetet*, hogy más valamely nyelv kiterjedtebb mint a' miénk?¹³⁶

Dessewffy, aki az „egy politikai nemzet, sok nemzetiség” tanával már a következő évtizedek tematikáját előlegezi meg, számunkra egyetlen dolgot tesz világossá: *nemzet, nemzeti-ség, etnikum* egymáshoz való viszonya – akárcsak a nyelv és a dialektusé – teljességgel átpolitizált kérdés, amit politikailag, vagyis a nyilvánosság tereinek manipulálásával befolyásolunk. Az, hogy ezt mennyire sikeresen tesszük, az legalább annyira hűsbavágó kérdés lehet, mint az egész nacionalizmusé. Kellőképpen bizonyította ezt a „nemzetiségek” általános reakciója 1848-ban, de valószínűleg a mindennapi életből is számos jó példát lehet idézni.¹³⁷ Ismertebb példa lehet a tudós egri érsek Pyrker László esete, akit német nyelvű eposzai miatt hideg hazafinak tartottak, sőt a vád Kazinczyra is átterjedt, amikor a bibliai tárgyú *Perlen der heiligen Vorzeit* című művét magyarra fordította, és azt merte állítani, hogy Pyrker az „érzéseiben is a miénk”.¹³⁸ Vagy utalhatunk arra az 1847-es vendéglői jelenetre is, amelyről a Spiegel számol be: németül diskuráló bécsi és pesti kereskedő urak asztalánál váratlanul magyar urak jelennek meg, akik rossz tréfákkal és sértegetésekkel fejezik ki nemtetszésüket a német nyelv használata miatt.¹³⁹

Jóllehet szavakról, fogalmakról és diskurzusokról beszéltünk, ezek tétje, mint hangsúlyoztuk, óriási volt. Manapság egyre jobban értjük, hogy a politika mennyire a nyelvért és az értelmezési keretekért folyó harc is. A nyelvkérdésről és a nemzetről szóló 18. század végi vita, melynek során megszületnek a magyar és – kis késéssel – a horvát, majd a szerb, a román és a szlovák nemzeti diskurzusok, bizonyos szempontból szintén a politikai nyelvekért folyó harcoként értelmezhető. Míg látszólag a magyar és nem magyar (latin, német, szláv) nyelvek közötti prioritást tárgyalták, a „harc” igazi tétje a politikai diskurzusok fogalmi kereteinek átírása volt. Ez a „harc” nem a magyarok és az „idegen” „nemzetek” között folyt, hanem elsősorban a politikába bekapcsolódni kívánó új és a politikai dominanciájukat fenntartani kívánó régi, társadalmilag összetett csoportok vívták ugyancsak társadalmilag összetett csoportokkal szemben, és ezek a dinamikák a nem magyarok nemzeti mozgalmában is megtapasztalhatók. Míg e folyamat eredményeképp egyfelől megszületik a magyar nyelvű politikai nyilvánosság soha nem látott tere, egy újradefiniált „nemzet” ébred önmagára, és ez a „nemzeti ébredés” (mely fogalom, jegyezzük meg, egyáltalán nem illik megközelítésünk-höz) előkészíti a reformkort, addig másfelől az egymástól amúgy is viszonylag elzárt kulturális terekre tagozódó országot nem hogy nem egyesíti a nemzeties(k)edés, hanem csak

¹³⁶ Dessewffy: „Eggy két szó”, 317.

¹³⁷ Lásd erre legújabban: Maxwell: *Everyday Nationalism in Hungary*, id. mű.

¹³⁸ Miskolczy Ambrus: *A „hungarus alternativa”: példák és ellenpéldák (Fejes Jánostól Rummy Károly Györgyig)*. Regio: Kisebbségtudományi Szemle, 26. évf. (2009) 26.; T. Erdélyi Ilona: *Egy kései kiengezetelés kísérlete (Néhány megjegyzés a „Pyrker-pör” kapcsán)*. Irodalomtörténeti Közlemények, 100. évf. (1996) 5–6. sz. 630–648.

¹³⁹ *Spiegel*, 1847. 90. szám, a Lokalbemerker rovatban. Idézi: Ungár Elemér: *A magyarság a hazai német folyóiratok tükrében 1819–1848. Tanulmány a nemzeti érzés fejlődésének történetéhez*. Pécs, 1937. 92–93.

hangsúlyozza, konzerválja, sőt fokozza töredezettségét. Ráadásul a magyar nemzeti diskurzusokban gyökerező magyarosítás kikezdhethetlen paradigmája egészen 1848-ig (sőt részben azon túl is) gúzsba köti a politikai gondolkodást, és korlátok közé szorítja az új (liberális) politikai diskurzusokat is.

GÁBOR ALMÁSI– LAV ŠUBARIĆ

The Origins of Hungarian Nationalism: Discourse About Nationhood at the End of the 18th Century

This paper examines the origins of Hungarian nationalism in the Kingdom of Hungary. Its main thesis is that nationalism (as a political discourse and not as a mass movement) emerged in Hungary more suddenly, more radically and earlier than previously thought. We argue that the power of nationalism in shaping culture, society, politics and identity may best be understood through an analysis of the conceptual arsenal, the rhetorical strategies and dynamics of the new discourse of nation and nationhood, which suddenly emerged in the early 1790s. We claim that it is the sudden appeal of these political discourses that needs to be explained first: how could they successfully overwrite earlier discourses? How did they gain social, political, and cultural legitimacy? How did they relate to the Enlightenment? To provide answers to these questions, we first point out the ambiguity and fluidity of new concepts, such as nation, language, fatherland, patriot, foreigner etc. These new, key concepts in political discourse provided innovative and independent sources of political legitimation. They served as keystones, on the basis of which the framework of politics could be rewritten. They made an easy entry into politics also because they were rooted in more familiar, earlier political discourses. However, for the success of nationalism as a political paradigm (which remained relatively unchanged in the coming century), the new discourses of nation also needed to make attractive ideological propositions and project positive visions of the future. The main body of the paper shows how these propositions, all aiming fundamentally at public happiness, targeted at a variety of audiences.